

वि. अ. वाळिंबे

१२६७

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय सूत्रवास

सं. क्र. २५१

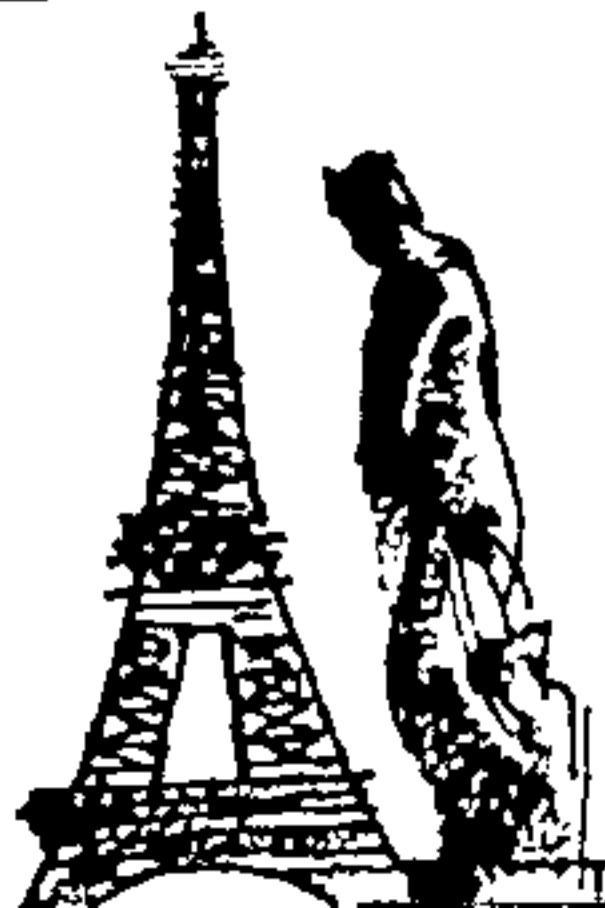
आज इथे

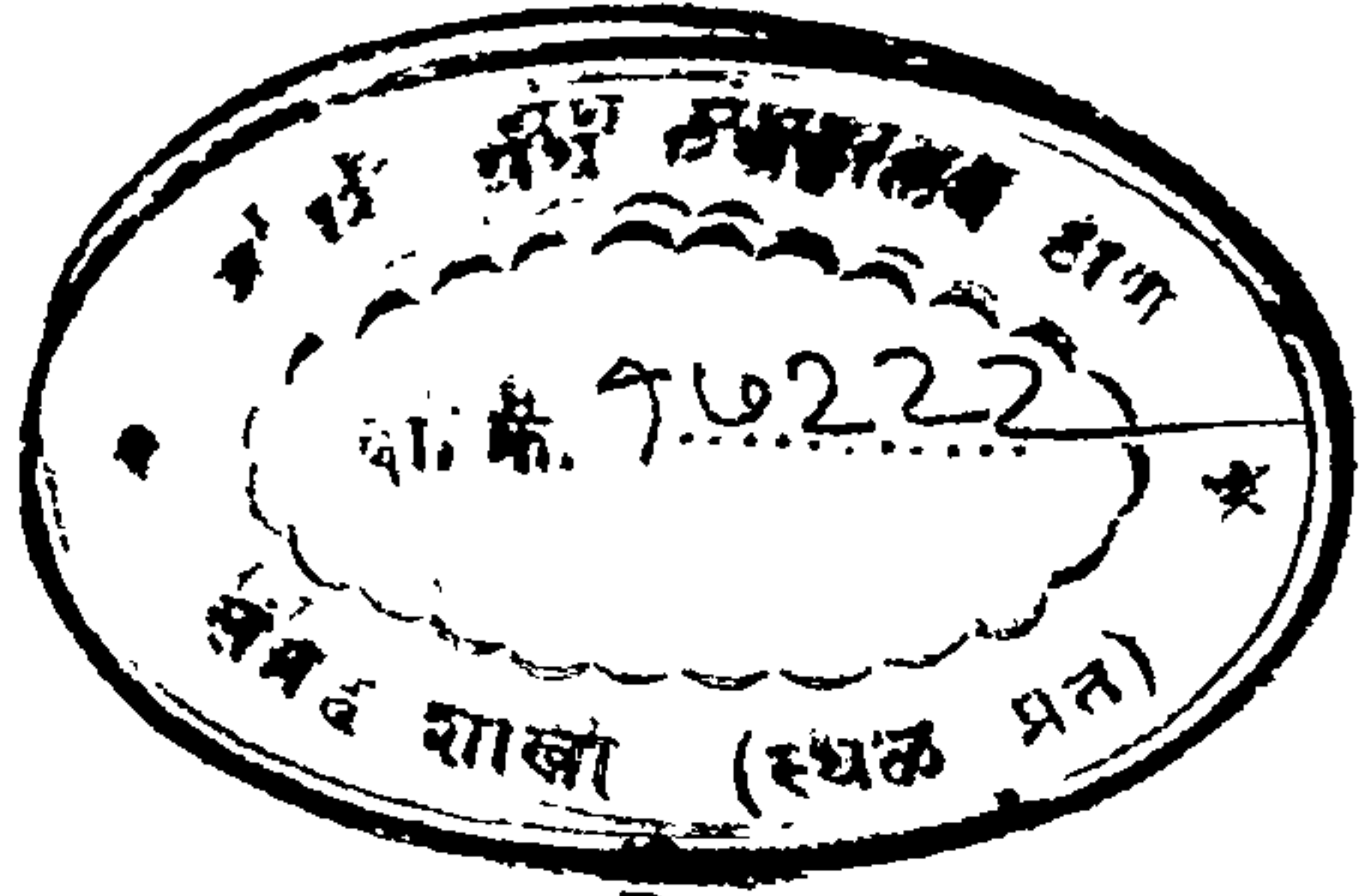
तिते

REFBK-0017222

REFBK-0017222

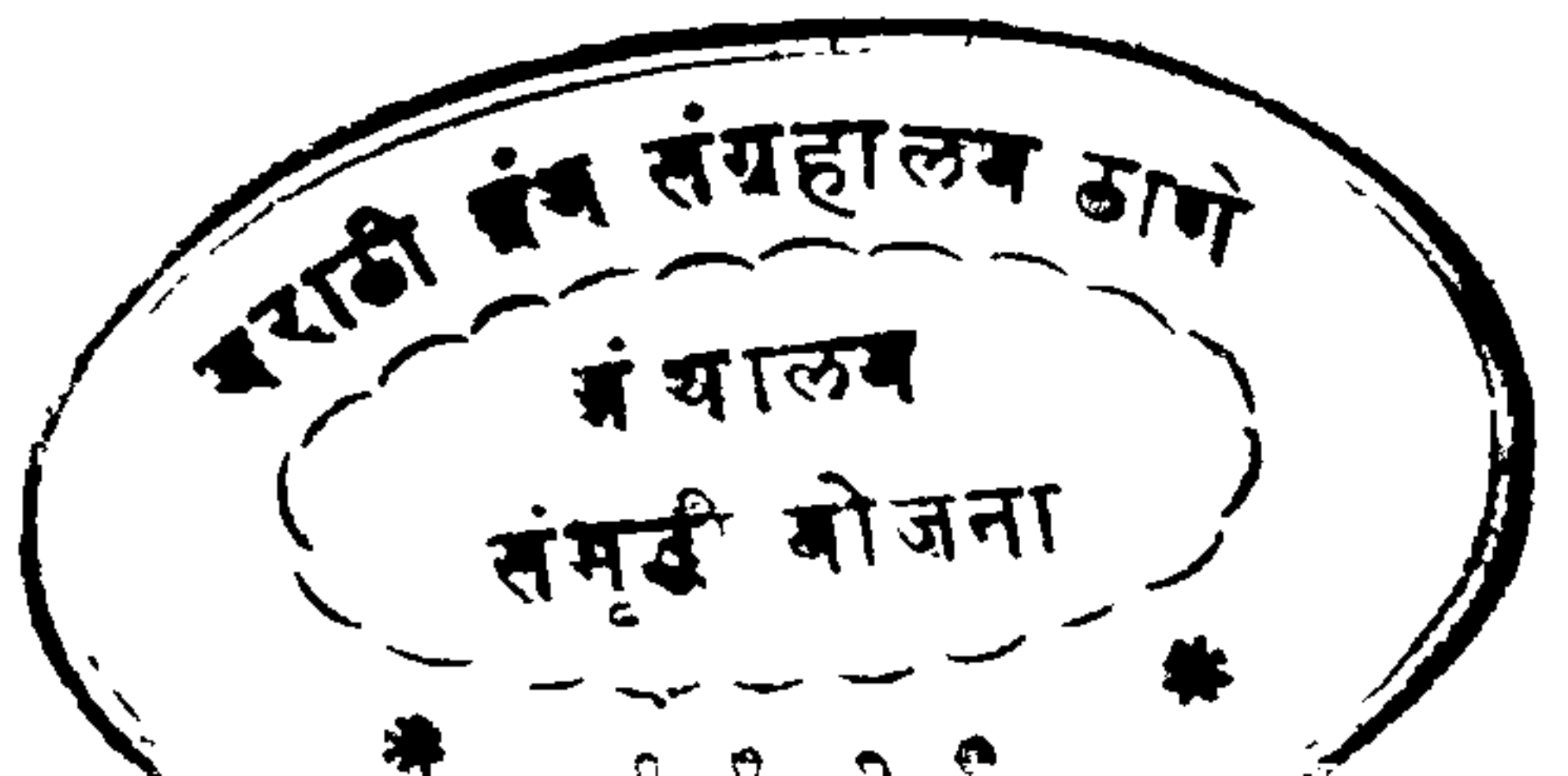

आ ज इ थे
उ घा ति थे

REFBK-0017222

कि म त ती न रु प ये

© सौ. विनीता वालिंबे

प्रथमावृत्ति

व्यासपौर्णिमा

२१ जुलै, १९६७

प्रकाशक

बा. शा. इनामदार,

इनामदार बंधू प्रकाशन,

९९१, सदाशिव पेठ, पुणे २

मुद्रक

चिं. स. लाटकर,

कल्पना मुद्रणालय,

४६१-४, सदाशिव पेठ, पुणे २.

मुखपृष्ठ

अनंत सालकर

**इनामदार बंधू
प्रकाशन**

प्रकाशन ६८ वे

केसरी-मराठा
संस्थेस
कृतज्ञतापूर्वक

हृद्गत

अगदी अचानक मला ब्रिटनला जाण्याचा योग आला. वृत्तपत्रीय शिक्षणासाठी मी तेथे तीन महिने होतो. तेथल्या शिक्षणापेक्षाही मला अधिक मौलिक वाटले ते आंतरराष्ट्रीय भवनामधले वास्तव्य. त्या भवनात वीस-पंचवीस राष्ट्रांतील पन्नास एक तरुणतरुणींसमवेत राहणे, त्यांचे आचारविचार समजावून घेणे, आपले त्यांना समजावून देण्याचा प्रयत्न करणे हा अनुभव खरोखरच अविस्मरणीय होता.

ब्रिटनहून मायदेशी परतताना मी पॅरिस, बर्लिन, जिनिव्हा, मॉस्को आदि शहरांना धावती भेट दिली.

या परदेश-प्रवासात मला ज्या व्यक्ती व वास्तू भेटल्या आणि त्यांच्या माझ्या मनावर ज्या प्रतिमा उमटल्या त्यांचे 'सह्याद्री' साठी शब्दांकन करावे असे श्री. भा. द. खेर यांनी सुचविले. भीतभीतच मी लिहू लागलो. अनेक ज्येष्ठ-श्रेष्ठ मित्रांनी या लिखाणाबद्दलच्या आपल्या प्रतिक्रिया आवर्जून कळविल्या. मनाला बरे वाटावे असाच त्यांचा आशय होता.

ही लेखमाला श्री. वावुराव इनामदार पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करित आहेत. पहिला लेखांक वाचनात येताच त्यांनी तसे ठरविले होते या गोष्टीचा अवश्य उल्लेख करावासा वाटतो.

पितृ-तुल्य आचार्य २०० के. अत्रे यांचा या लेखनाला आशीर्वाद लाभला हे मी माझे भाग्य समजतो. या आशीर्वादामागील जिव्हाळा मला विशेष महत्त्वाचा वाटतो.

या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

वि. स. वाळिंबे

प्रवासवर्णन हा एक अत्यंत प्रभावी वाङ्मयप्रकार आहे. त्यात तपशीलपेक्षा कलात्मक दृष्टीला अधिक महत्त्व आहे. एखादा कुशल चित्रकार ज्याप्रमाणे पाहिलेल्या रमणीय दृश्यांची रेखाचित्रे भराभर काढीत जातो, त्याप्रमाणे प्रवासात दृष्टीस पडलेल्या आकर्षक सामाजिक जीवनाच्या, वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तींच्या आणि नैसर्गिक सौंदर्यांच्या शब्दचित्रांचा गतिमान चित्रपट वाचकांच्या डोळ्यांपुढे जर लेखक उभा करू शकला तरच त्याच्याबरोबर एका निराळ्या जगातून फेरफटका मारून आल्याचा साक्षात्कार त्याच्या वाचकांना होईल. यशस्वी प्रवासवर्णनाच्या ह्या कसोटीला वाळिवे ह्यांची ही लहानशी कलाकृती निःसंशय उतरेल असा माझा विश्वास आहे.

प्रवासात एकसारखे आपले वाचक आपल्याबरोबर आहेत ह्या भावनेनेच वाळिवे ह्यांनी प्रत्येक गोष्टीचे वर्णन केलेले आहे. त्यामुळे आपण त्यांच्याबरोबर 'एवरेस्ट' विमानामध्ये बसलेले आहेत, पहाटेच्या सुमाराला झोपेच्या दुलईत अंग दुमडून पडलेल्या कैरोच्या विमानतळावर उतरतो आहोत, नंतर प्राग-फॅकफूर्टच्या मार्गाने धुक्यात संपूर्णपणे बुडालेल्या लंडनच्या विमानतळावर पोहोचतो आहोत, पुढे पॅडिंग्टन स्टेशनवरून निघून आणि वेल्समधल्या कार्डिफ शहरी उतरून नंतर टॅक्सोने पेनार्थच्या शेवटच्या मुक्कामात येऊन दाखल होतो आहोत हा सर्व प्रवास वाळिवे ह्यांनी आपल्या वाचकांना इतक्या झपाट्याने घडविला आहे की त्यांना मध्ये श्वास घ्यावयालादेखील उरत नाही. त्यांच्या सर्व प्रवासवर्णनाचे हेच तंत्र आहे. त्यामुळे पुण्याहून पेनार्थला जाऊन आपण केव्हा पोहोचतो आहोत आणि साडेतीन महिन्यांचा इंग्लंड-युरोपचा दौरा आटोपून पुण्याला कधी परत येतो आहोत हेच आपल्याला कळत नाही. सारा प्रवास स्वप्नवत् वाटतो. वाचकांना तन्मय करणे हेच लेखकाच्या यशाचे मर्म आहे.

तीन महिन्यांच्या ब्रिटनमधील अल्पकालीन वास्तव्यात आणि युरोपमधील पंधरा दिवसांच्या धावत्या प्रवासात मनुष्य पाहणार काय, अनुभवणार काय, शिकणार काय अन् परत येऊन आपल्याला सांगणार तें काय ? पण हे जरी खरे असले तरी नेमके काय पाहायचे, काय वेचायचे अन् काय लक्षात ठेवायचे ह्याचे मार्मिक तारतम्य वाळिवे ह्यांच्या अंगी भरपूर आहे. प्रवासातला कोणताही क्षण त्यांनी वाया जाऊ दिलेला नाही. जे पाहिले ते थोडक्यात अन् चटकदारपणे सांगण्याची त्यांची शैलीही प्रासादिक आहे. पेनार्थ आणि कार्डिफ ह्यांच्या वैशिष्ट्या-

पूर्ण परिसराची आणि तेथील सर्वसामान्य लोकजीवनाची त्यांनी चितारलेली रेखाचित्रे अत्यंत बोलकी आहेत. त्याचप्रमाणे तेथे त्यांना ज्या निरनिराळ्या लहानमोठ्या व्यक्ती भेटल्या—वृद्ध हार्परवाई, शिक्षिका मेरी रॉबर्ट्स अन् तिचे पती गॅरेथ, पाकगृहाची प्रेमळ प्रमुख नॅन्सी लेक, खाणकामगारांचा ज्वलन्त नेता इव्हॅन्स, वृद्ध कादंबरीकार जॅक जोन्स ह्यांची त्यांनी रेखाटलेली शब्दचित्रेही अत्यंत ठळक आणि रंगपूर्ण आहेत. वृत्तपत्रीय अभ्यासक्रमात जगाच्या निरनिराळ्या भागांतून आलेले जे सहाध्यायी त्यांना मिळाले होते त्यांच्याही गंमतीजमती त्यांनी मोठ्या मार्मिक मनोरंजकतेने सांगितलेल्या आहेत.

एका आयुष्यात सबंध लंडन शहर माणसाला पाहाता येत नाही असे म्हटले जाते. त्या मानाने वाळिंबे ह्यांचे लंडनमधले वास्तव्य पराकाष्ठेचे अत्यल्प होते. तरी तेवढ्यातल्या तेवढ्यात त्यांनी काही वेचक गोष्टी पाहून त्यांतले मर्म समजून घेतले आहे.

वॉरिक्शरमधील स्ट्रॅटफर्ड-ऑन-अॅव्हन ह्या शेक्सपीअरच्या निसर्गसुंदर जन्मभूमीचे त्यांनी केलेले वर्णन अत्यंत कलात्मक आणि काव्यमय आहे. ते करताना त्यांच्यातला कवी जागा झालेला दिसतो. मला वाईट एवढेच वाटते की 'रॉयल शेक्सपीअर थिएटर' मध्ये त्यांना शेक्सपीअरचे नाटक पाहण्याचा योग आला नाही. मी त्या नाटकगृहात शेक्सपीअरचे 'कॉमेडी ऑफ एरर्स' हे विनोदी नाटक पाहिले होते. लंडन सोडण्यापूर्वी वाळिंबे ह्यांनी आजीवाई बनारसे ह्या धाडसी महाराष्ट्रीय महिलेच्या वास्तूला भेट देऊन त्यांच्या प्रेमळ आतिथ्याचा लाभ घेतला ही फारच चांगली गोष्ट केली.

युरोपमध्ये पॅरिस ही खरोखरच अद्भुतरम्य स्वप्नभूमि आहे. 'One night in Paris will compensate for all the horrors on the battlefields' असे नेपोलियन आपल्या सैनिकांना प्रलोभन दाखवून त्यांना लढण्यास उत्तेजन देत असे. पॅरिसमधल्या सर्व विलासांची 'तोंडओळख' तर जाऊ द्याच, पण नुसती 'डोळेभेट दुरून' घ्यावयाची म्हटले तरी 'रात्री थोड्या नि सोंगे फार' अशी परदेशी प्रवाशाची अवस्था व्हावयाची, अन् जितके जास्त पाहावे तितके अधिक पाहाण्याची त्याची भूक वाढायची. वाळिंबे यांच्यासारखा पाश्चात्य जीवनाशी फारसा परिचय नसलेला गरीब माणूस ह्या बाबतीत किती पुरा पडणार? तरी देखील 'पिगल' ह्या पॅरिसच्या रंगेल भागातून त्यांनी एक पेर-

फटका मारलाच आणि 'मुल्लरुंज' ह्या आंतरराष्ट्रीय ख्यातनाम नाईटक्लवमध्ये ते डोकावून आले हेच पुष्कळ झाले. तथापि ह्या गोष्टींना मी महत्त्व देत नाही. 'व्हर्साय'च्या ऐतिहासिक प्रासादामधील फ्रेंच शिल्पकलेचे नि चित्रकलेचे अमर नमुने त्यांनी आपल्या डोळ्यांखालून घातले ह्याला मी अधिक महत्त्व देतो. परदेशांतील रंगेलपणापेक्षा तेथल्या इतिहासाचा नि सांस्कृतिक कलेचा पत्रकारांनी प्रथम अभ्यास केला पाहिजे.

भारताची फाळणी जशी बघवत नाही, तशी पूर्व नि पश्चिम बर्लिनची फाळणी पाहावत नाही. ह्या महान नगराचे दोन तुकडे करणारी ती भयानक भिंत पाहिली की अंगावर शहारे उठतात. मी तो सर्व परिसर पाहून आलेलो आहे. म्हणून त्या वास्तूचे वाळिंबे ह्यांनी जे हृदयद्रावक वर्णन केलेले आहे ते यथार्थ असल्याची मी स्वतः ग्वाही देऊ शकतो. विशेषतः पूर्व बर्लिनमधून पश्चिम बर्लिनमध्ये येण्यासाठी ती भिंत ओलांडण्याचा ज्यांनी प्रयत्न केला त्यांना पूर्व बर्लिनच्या रक्षकांनी गोळ्या घालून ठार मारले. त्या हुतात्म्यांच्या बलिदानस्थळांवर पश्चिम बर्लिनचे लोक फुले वाहात असतात. ते करुण दृश्य मी स्वतः पाहिलेले आहे. त्याचाही निर्देश वाळिंबे ह्यांनी केलेला आहे.

हॅब्सबुर्ग शहरात पाहाण्यासारखे पुष्कळ आहे. तथापि पत्रकार म्हणून वाळिंबे 'स्प्रिंगर समूह'च्या नियतकालिक निर्मितीचा अजस्र कारखाना पाहून आले हे त्यांनी उत्तम केले. ह्या एका कारखान्यातून किती दैनिके, साप्ताहिके, मासिके आणि निरनिराळ्या विषयांना वाहिलेली नियतकालिके निघतात त्याची गणती करता येणार नाही. त्या कारखान्याच्या उत्तुंग इमारतीच्या सौधभागी साऱ्या जगातले रेडिओ-फोटो घेण्याची आणि साऱ्या जगाशी रेडिओ-टेलिफोनने बोलण्याची यांत्रिक व्यवस्था आहे. ते सर्व पाहिल्यानंतर वृत्तपत्रव्यवसायातील आपण भारतातले लोक किती मागासलेले आहोत त्याचा प्रत्यय येतो.

स्विट्झरलंडमधील आल्प्स पर्वताच्या हिमाच्छादित शिखरांचे, त्यांच्या अंगावरून खाली उडत्या मारणाऱ्या प्रपातांचे आणि आसमंतांतील निसर्गसौंदर्यांचे जिनेव्हाला भेट देताना वाळिंबे ह्यांनी जे वर्णन केले आहे तेही अत्यंत लोभसवाणे आहे.

त्या मानाने मॉस्कोने त्यांच्या मनावर फारसे अनुकूल संस्कार केले नाहीत ह्याचे मला वाईट वाटते. कारण मी स्वतः दोन वेळा मॉस्कोमध्ये बरेच दिवस राहून आलेलो आहे. बहुतेक सारा रशिया हिंडून आलो आहे.— युक्रेनपासून तो

आर्मेनियापर्यंत. वाळिंबे ज्या ' युक्रेना ' नावाच्या ' मस्क्वा ' नदीच्या तीरावरील गगनचुंबी हॉटेलमध्ये उतरले होते, तेथेही माझा एकदा मुक्काम होता. सर्व युरोपमध्ये जर भारतीय माणसाला कुठे आपलेपणा वाटत असेल तर तो रशियामध्ये; पण योग्य मार्गदर्शकाच्या अभावी वाळिंबे ह्यांना तो अनुभव येऊ शकला नाही ही दुःखाची गोष्ट आहे. म्हणून मॉस्कोतल्या जीवनाविषयी त्यांच्या मनावर जे संस्कार झाले असे ते सांगतात ते मला तरी पटत नाहीत.

यूरोपखंडाचा दौरा आटोपून स्वदेशी परत येताना मनाला भोवळ आणणारी जी निरनिराळी आवर्ते खेळवीत वाळिंबे स्वगृही आले, त्याचे त्यांनी केलेले वर्णन अत्यंत नाट्यपूर्ण आहे. ते मुळातूनच वाचले पाहिजे त्याखेरीज ह्या सर्व धावत्या प्रवासवर्णनात ठिकठिकाणी जे अनेक महत्त्वाचे राजकीय आणि सामाजिक विचार त्रोटकपणाने का होईना वाळिंबे ह्यांनी प्रकट केले आहेत ते अत्यंत विचारप्रवर्तक आहेत. वाळिंबे ह्यांची भाषा ओघवती असून काव्याप्रमाणेच त्यांना विनोदाचीही सूक्ष्म दृष्टी आहे. वृत्तपत्रीय सृष्टीत काम करणाऱ्या लेखकाच्या शैलीत सहसा असे वाङ्मयगुण आढळत नाहीत.

त्या दृष्टीने वाळिंबे ह्यांच्या हातून भविष्यकाळात विविध विषयांवर अशाच सरस कलाकृती निर्माण होतील याबद्दल माझ्या मनात सुतराम संशय नाही. पुस्तकाच्या अखेरीस जोडलेली दोन टिपणे, विशेषतः ब्रिटनमधील वृत्तपत्रसृष्टी हे अत्यंत उद्बोधक आहे. श्री. वाळिंबे ह्यांनी मराठी वृत्तपत्रसृष्टीतील आपल्या उज्वल भवितव्याचा या पुस्तकाने तेजस्वी विसार दिलेला आहे असे जर मी मानले तर त्यात काय चूक होणार आहे ?

६ जुलै, १९६७
शिवशक्ती,
मुंबई १८.

हरिश्चंद्र शर्मा

पुणें ते पनेार्थ

“ टॉम्सन फौंडेशनच्या वतीने सुरु होणाऱ्या पांचव्या शिक्षणक्रमासाठी आपली निवड झाली आहे. १३ जानेवारी रोजी लंडनला पोहचणें आपल्याला शक्य आहे काय ? ” अशी विचारणा करणारी केबल एका भल्या सकाळीं ‘केसरी’ कार्यालयांत आली. त्या दिवशीं शनिवार होता. दैनिकाच्या कचेरींत शनिवारीं बहुतेक जणांना सुट्टी असते. त्यामुळे ही केबल आली तेव्हा कचेरींत अगदी तुरळक व्यक्ति हजर होत्या. ही केबल कोणाची असावी याबद्दल तेथे उपस्थित असलेल्या व्यक्तींत चर्चा सुरु झाली. कारण केबलवर आडनांव नव्हतें. होतें तें फक्त नांव – सदाशिव.

केसरीच्या वतीने टॉम्सन फौंडेशनच्या शिष्यवृत्तीसाठी माझें नांव सुचविण्यांत आलें आहे हें माहित असणारा एका सहकारी उद्गारला, “ बहुधा ही वाळिंब्यांची केबल असावी. ”

मला कचेरींत बोलवण्यांत आलें. ही केबल आपलीच आहे याबद्दल मला संदेह नव्हता. तिकडे समजुतीचा कांही तरी घोटाळा झाला असावा आणि केबलवर माझ्या संपूर्ण नांवाऐवजी माझ्या स्वर्गस्थ पिताजींचें नांव पडलें असावें हें मी समजूं शकत होतों. परंतु केवळ तेवढ्या आधारावर मला केबलवरची मालकी सिद्ध करतां येण्यासारखी नव्हती. शिवाय, नाही म्हटलें तरी मन अशा वेळीं शंकाकुल होतें. त्यामुळे श्री. जयंतराव टिळक यांची भेट होईपर्यंत थांबणें भाग होतें. कचेरीच्या शेजारीच त्यांचें निवासस्थान असलें तरी त्या वेळीं ते बाहेर गेले होते.

थोड्या वेळाने ते परतले तेव्हा मी त्यांना केबल दाखविली. माझा अंदाज

खरा ठरला होता. कारण ते म्हणाले, “आता तीन महिने पुण्याऐवजी पेनार्थला राहायचंय तुला. ”

“पण पैश्याचं काय ? ”

“तू तिकडे जायचंस एवढं आता ठरलंय. इतर गोष्टी दुपारीं बघूं.” एवढें म्हणून ते उठले. दुपारीं पुन्हा कचेरींत गेलों आणि फौंडेशनचा पत्रव्यवहार पाहूं लागलों. ब्रिटनमधील वास्तव्याचा सर्व खर्च फौंडेशन करणार असलें तरी जाण्या-येण्याच्या प्रवासाचा व अन्य संबंधित खर्च पत्रकाराने वा त्याच्या वृत्तपत्राने करावा अशी अट होती. थोडक्यांत कांही सहस्र रुपयांचा प्रश्न होता.

संस्था आपला वांटो उचलावयास आनंदाने तयार झाली. परंतु एवढी चांगली संधि येऊन मीच अपुरा पडतो कीं काय या शंकेने मी मात्र पुरा धास्तावलों. कारण आतापर्यंतचें जीवन अनुभवांच्या दृष्टीने वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध ठरलें असलें तरी ‘माया’ साठविण्याचें कसब मला जमलेलें नाही. माझी मनःस्थिति जयंतरावांनी जाणली असावी.

मी कांही बोलण्याच्या आधीच ते म्हणाले, “आपण जायचं हा निर्धार केला की अडचणींनी धास्तावून जाण्याचं कारण नाही. चल, आता कलेक्टर कचेरींत जाऊं या. पासपोर्टसाठी अर्ज करणें हें पहिलं महत्त्वाचं काम. त्यानंतर इतर गोष्टींचा विचार करूं. ”

मी त्यांच्या मागोमाग उठलों आणि त्यांच्या गाडींत जाऊन बसलों. त्यांनी गाडी सुरू केली. दुसऱ्या कुणाचें तरी संचित माझी पाठराखण करीत होतें.

परदेशीं जायचें असलें तर पासपोर्ट हवा असतो एवढेंच बाळबोध ज्ञान मला होतें. परंतु हा परवाना मिळविण्यासाठी बरीच यातायात करावी लागते हें माहित असण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. माझ्या पुणें-मुंबई खेपा सुरू झाल्या. ८ जानेवारीच्या सायंकाळीं मला असें कळलें की, माझ्या पासपोर्टसंबंधीचे कागदपत्र दिल्लीला धाडण्यांत आले असून आणखी पंधरा दिवस तरी पासपोर्ट हातांत येण्याची मुळीच शक्यता नाही.

फौंडेशनच्या नियमाप्रमाणे १३ जानेवारीला लंडनला पोहोचणें आवश्यक होतें. आणि येथे ८ तारखेपर्यंत माझ्या पासपोर्टचाच पत्ता नव्हता. त्यानंतर परकीय

चलन मिळण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेत कांही अवधि जाणार होता. म्हणजे एकूण सारेंच वेळापत्रक चुकणार अशा निराश मनःस्थितीत पुण्याला परतलों. काय करावें, कांही सुचेना.

परदेशांत जाऊन आलेल्या कांही व्यक्तींना दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं भेटलों. ' दिल्लीच्या अधिकाऱ्यांना सारी परिस्थिति समजावून सांगितली तर ते तातडी करून पासपोर्ट लवकर देतील; पण त्यासाठी स्वतः दिल्लीला गेलें पाहिजे ' असें या सर्वांनी सुचविलें. पुणें ते दिल्ली, नंतर दिल्ली ते पुणें हा प्रवास आगगाडीने करावा एवढी सवडहि नव्हती. सारा दिवस चर्चेत गेला. पण निर्णय कांही होईना. शेवटीं रात्रीं आठच्या सुमारास जयंतरावांनीच आपला निर्णय जाहीर केला - ' रात्रीच्या पॅसेंजरने तूं मुंबई गाठायची आणि तेथून पहिल्या विमानाने दिल्लीला जायचं. '

कोणाला कांही कळविण्याइतकाहि अवधि नव्हता. परदेशीं जाण्यासाठी आवश्यक असलेली खरेदीहि पुरी झाली नव्हती. लंडनला जाण्यापूर्वी पुण्यास येऊन आतेष्टांचा व मित्रांचा निरोप घेण्याची सवड मिळेल किंवा नाही हेहि माहीत नव्हतें. दिल्लीला जातों एवढें सांगण्यापुरताच घरीं गेलों आणि तडक स्टेशन गाठलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लंडनला जाणाऱ्या बेइंगमध्ये बसण्या-एवजी दिल्लीकडे निघालेल्या कॅरव्हालमध्ये स्थानापन्न झालों.

शंभर मिनिटांच्या आंतच पालनवर उतरलों. नेहमी बहोत दूर असणाऱ्या दिल्लींत मी अशा रीतीने अगदी अकस्मात् प्रवेश केला होता. संबंधित अधिकाऱ्यांची भेट होण्यापूर्वी बऱ्याच चौक्या-पहान्यांतून जावें लागलें. कामाची मला घाई होती. परंतु पुण्याहून येथपर्यंत धडपडत आलेल्या एका सामान्य व्यक्तीची दखल घेण्याइतकी दिल्लीला फुरसत नव्हती. मी त्या अधिकाऱ्याला सारी परिस्थिति समजावून सांगितली.

तो मखलपणें म्हणाला, " अजून मुंबईहून आपले कागदपत्र येथे आलेले नाहीत. ते आल्यावर भेटा. "

" कागदपत्र साधारणतः केव्हा इथं येतील ? "

" ते मुंबईला जाऊन चौकशी करा म्हणजे समजेल. "

थोडक्यांत १३ तारखेला लंडनला पोचणें अशक्य आहे हें कळून चुकलें तसें तिकडे कळवूनहि टाकलें.

दिल्लींत अधिक काळ राहण्यात कांहीच अर्थ नव्हता. म्हणून दुसऱ्या दिवशींच्या सकाळच्या विमानाने मुंबईला परतलों.

परंतु त्यानंतर दोनच दिवसांनी पासपोर्ट हातांत पडला. आता रिझर्व्ह बँकेकडून परकीय चलन मिळविण्याबाबत खटपट सुरू करणें क्रमप्राप्त होतें. त्यासाठी अर्ज आधीच दिला होता. त्या अर्जाचें काय झालें याची चौकशी करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेंत गेलों असतांना तीन पौंड मंजूर झाल्याचें कळलें. टॉम्सन फौंडेशन्च्या या पूर्वीच्या शिक्षणक्रमास गेलेल्या मद्रासच्या पत्रकाराला पन्नास पौडांचें चलन मंजूर करण्यांत आलें होतें. माझ्याबरोबर निघणाऱ्या दुसऱ्या एका केरळीय पत्रकाराला अठरा पौंड मिळाले होते. म्हणून 'एकाच शिक्षणक्रमास जाणाऱ्या दोन व्यक्तींबाबत अशी विषमता कां ?' अशी मीं विचारणा केली.

'रिझर्व्ह बँकेच्या मुंबई शाखेचा हा नियम आहे. इतर शाखांच्या नियमांची आम्हाला माहिती नाही, -' असें तुटक उत्तर देऊन समोरच्या अधिकाऱ्याने आपली मान पुढ्यांतल्या फायलींत खुपसली.

यापुढे आणखी वेळ दवडण्यांत कांहीच हंशील नाही असा सूत्र विचार करून त्याच दिवशीं रात्रीं सुटणाऱ्या विमानाचें तिकिट खरेदी केलें. तांत्रिक विघाडामुळे विमान थोंडेंसें उशीरा सुटणार आहे हें विमानतळावर आल्यावर कळलें. अखेर रात्रीं साडेबारा वाजतां एअर इंडियाच्या 'एव्हरेस्ट'नें पश्चिमेच्या रोखाने झेप घेतली.

पश्चिमेकडचा प्रवास म्हणजे अंधाराच्या रोखाने वाटचाल होय, हा लहानपणीं भूगोलांत शिकलेला पाठ आता अनुभवीत होतो. पश्चिम सागरावरून विमानाचें मार्गक्रमण चालू होतें. सात तासांच्या प्रवासानंतर पाऊण तासाचा पहिला मुक्काम कैरोला झाला. माझ्या घड्याळांत साडेसात वाजले होते. परंतु स्थानिक वेळ तीन-साडेतीनची असावी. त्यामुळे साहजिकच विमानतळावर सगळीकडे सारें कसें शांत शांत होतें. झोपेच्या दुलईत बुडून गेलेल्या या प्राचीन नगरीचें हवाईदर्शन घेऊन आमचें उत्तरायण सुरू झालें.

दुसरा मुक्काम प्रागला. स्थानिक वेळेनुसार तेथे सकाळचे सात वाजले होते. विमानांतून उतरण्यापूर्वी हवाई-सुंदरीने प्रागचें तपमान सांगितलें, '— २ अंश.' विमानाच्या शिडीवर उभें राहून बाहेर पाहिलें तेव्हा सान्या आसमंतांत हिमवृष्टी होत असल्याचें दिसून आलें. हिमवृष्टि पाहण्याचा आणि अनुभवण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. कुडकुडत्या शरीराने शिडीवरून उतरलों आणि आयुष्यांत प्रथमच कम्युनिस्ट भूमीवर पदार्पण केलें. हिमवृष्टि अंगावर घेत विमानतळाच्या मुख्य इमारतींत शिरलों आणि काळ्या कॉफीचा गरम कप घशाखाली उतरविला.

विमान सुरू होण्याची घोषणा होतांच लष्करी वेशांतील अधिकाऱ्याकडून पासपोर्टची पाहणी करण्यांत आली. कैरोच्या विमानतळावर पासपोर्ट दाखवावा लागला नव्हता. पुढे फ्रँकफूर्टलाहि त्याची जरूर भासली नाहीं. परंतु प्रागला मात्र पासपोर्ट दाखविल्याशिवाय विमानाकडे सोडण्यांत येत नव्हतें.

फ्रँकफूर्टला आलों तेव्हा सकाळचे ९-९॥ झाले. परंतु थंडीचा कडाका यत्किंचित्ही कमी झाला नव्हता. कैरो आणि प्राग येथील विमानतळांच्या मानाने फ्रँकफूर्टच्या विमानतळावर विमानांची व प्रवाश्यांची फार मोठ्या प्रमाणावर येजा चालू होती.

फ्रँकफूर्ट ते लंडन हा शेवटच्या टप्प्याचा प्रवास लवकरच पुरा झाला आणि 'विलायती विलायत म्हणतात ती हीच' असें कांहीतरी मनांत पुटपुटत मी विमानतळावर उतरलों. सोळा तासांचा हवाई प्रवास पुरा झाला होता. घड्याळ साडेपांच तास मागे नेलें. कारण लंडनच्या वेळेप्रमाणे सकाळचे अकरा वाजले होते. सगळीकडे दाट धुकें पसरलें होतें.

विमानतळावरून बाहेर पडण्यापूर्वी पासपोर्ट दाखवावा लागतो हें मला माहित झालें होतें. म्हणून दरवाज्यापाशी उभ्या असलेल्या स्त्रीला पासपोर्ट दाखवतांच ती म्हणाली, "प्रथम देवीचा दाखला दाखवा."

भारतीय प्रवासी आणि देवीची सांथ यांचा अविभाज्य संबंध आहे अशीच येथे दृढ समजूत असावी. कारण देवीचा दाखला नीट तपासून पाहिल्यानंतरच कस्टम्सच्या खोलींत प्रवेश करूं देण्यांत आला. माझी बॅग तेथे आधीच आली होती. 'तीत जाहीर करण्याजोगें कांही आहे काय?' असा औपचारिक प्रश्न तेथे विचारला जातो. औपचारिक म्हणण्याचें कारण असें की आपल्या 'नाही' या उत्तरावर विश्वास ठेवून, आपण बाहेर पडूं शकतां, असें अदबीने सांगितलें

जातें. 'पहले सामान खोलो' असा उर्मट आवाज तेथे ऐकूं येत नाही.

विमानतळापासून कोचने पश्चिम लंडनच्या एअर टर्मिनलवर येण्यास साधारणतः एक तास लागतो. धुक्यांत बुडालेल्या लंडनचें अक्षरशः धावतें दर्शन होत होतें. इमारतींचा सारखेपणा सतत जाणवत होता. परंतु केवळ लंडनमध्येच नव्हे तर ब्रिटनमध्ये बहुतेक सर्वच इमारतींची रचना अगदी एकाच प्रकारची आहे हें नंतरच्या वास्तव्यांत आढळून आलें. शिवाय हवामानहि सगळीकडे सारखेंच. त्यामुळे ब्रिटनमध्ये कोठेहि हिंडतांना प्रत्येक शहराला स्वतःचें व्यक्तिमत्व आहे असें चटकन आढळत नाही.

एअर-टर्मिनलवर 'केसरी' चे लंडनमधील प्रतिनिधि श्री. प. ग. पेंडसे यांची गांठ पडली. माझे सहाध्यायी बाराच्या गाडीने कार्डिफला रवाना झाले आहेत व त्यामुळे मीहि येथे न थावतां दोनच्या गाडीने कार्डिफला जावें हा फौंडेशनचे संचालक टॉम नील यांचा निरोप श्री. पेंडसे यांच्याकडून कळल्यामुळे त्यांच्यासमवेतच टॅक्सीने पॅडिंग्टन स्टेशनजवळ आलों. कार्डिफला जाणारी गाडी ज्या प्लॅटफॉर्मवर उभी होती तेथे बरोच गर्दी जमली होती. प्रथमच आपल्या देशांत आलेल्या भारतीय पत्रकाराला निरोप देण्यासाठी हे साहेब लोक येथे जमले असावेत अशी मी सोयीस्कर समजूत करून घेतली. खरें सांगावयाचें तर त्या दिवशीं रात्रीं कार्डिफला इंग्लंड विरुद्ध वेल्स असा रग्बीचा चुरशीचा सामना होणार असल्यामुळे रिचर्ड बर्टन हा सिनेनट कार्डिफला चालला होता. इंग्लिश लोकांना जसें क्रिकेटचें वेड तसें वेल्श लोकांना रग्बीचें खास प्रेम. रिचर्ड बर्टन हा वेल्श असल्यामुळे (वेल्श, इंग्लिश हे ब्रिटिश जीवनांतील पाठभेद अर्थातच नंतर कळले.) तो हा सामना पहाण्यासाठी निघाला होता व त्याबरोबर त्यांची पत्नी एलिझाबेथ टेलरहि कार्डिफला निघाली होती. या दांपत्याला पाहण्यासाठी पॅडिंग्टन स्टेशनाचा परिसर आंग्ल तरुणतरुणींनी फुलून गेला होता.

दोन वाजतां गाडीने पॅडिंग्टनचा प्लॅटफॉर्म सोडला आणि पश्चिमेच्या दिशेने तिने आपलीं चाकें वळविलीं. डब्यांत दोनचार इंग्लिश प्रवासी बसले होते. परंतु शेजारच्या माणसाशीं ओळख करून दिल्याशिवाय त्यांच्याशीं बोलण्याची त्यांना मना असावी. जो तो 'इव्हिंग स्टॅंडर्ड' किंवा 'इव्हिंग न्यूज' वाचण्यांत

मग्न झाला होता. बाहेर थंडी असल्यामुळे डब्याच्या कांचा अर्थातच बंद होत्या. शिवाय हीटरहि सुरू करण्यांत आला होता. माझ्या शेजारी एक वृद्ध बसला होता. त्याच्या हातांत 'ला मोंद' हे फ्रेंच वृत्तपत्र होते. त्यामुळे हा सहप्रवासी फ्रेंच असावा हें मीं ताडलें. त्याच्याशीं तरी गप्पा मारतां येतील असें वाटलें. हवामानाच्या विषयानेच ब्रिटनमधील संभाषण सुरू होतें हें कोणीं तरी सांगितल्याचें आठवलें. म्हणून मी त्या वृद्धाला म्हटलें, "आज खूप थंडी आहे, नाही?"

आपल्याला इंग्रजी समजत नाही हें त्याने मोडक्यातोडक्या इंग्रजींतच सांगितलें. त्यामुळे गप्प राहण्यावाचून अन्य मार्ग नव्हता. या फ्रेंच प्रवाश्याचाहि ब्रिटनमधील हा पहिलाच प्रवास असावा. कारण तासाभरानंतरच्या प्रवासानंतर त्याने मला विचारलें, "न्यूपोर्ट केव्हा येतें हो?"

खरें म्हणजे 'कार्डिफ केव्हा येतें हो' हें त्याला विचारावें असें सारखें माझ्या मनांत येत होतें. परंतु त्याचें फ्रेंच इंग्रजी व माझें मराठी इंग्रजी यांची झटापट हा आंग्ल मातृभाषा असलेल्या प्रवाश्यांच्या विनोदाचा विषय झाला असता व म्हणून माझा प्रश्न ओठांची सीमा ओलांडूं शकला नव्हता. समोरच्याच बाजूला लोहमार्गाचा नकाशा लावलेला होता. त्या आधारेणें आधी न्यूपोर्ट व नंतर कार्डिफ हें मी त्याला समजावून सांगितलें.

न्यूपोर्टला काय किंवा कार्डिफला काय, गाडी किती वाजतां पोहोचते हें आम्हा दोघांनाहि माहित नव्हतें. त्यामुळे गाडी थांबली रे थांबली की आम्ही दोघेहि स्टेशनच्या नांवाचा मागोवा घेण्यासाठी धडपडत असूं. आमची ही केविलवाणी अवस्था इंग्रज प्रवाश्यांच्या ध्यानीं आली असावी. परंतु नाकापुढलें वर्तमानपत्र दूर करण्याची इच्छा नव्हती. चर्चिल यांच्या गंभीर आजाराची बातमी त्या दैनिकांत ठळकपणें प्रसिद्ध झाली होती. कदाचित् त्यामुळे त्यांचे देशबांधव दुःखी झाले असावेत व दुःखी मनःस्थितींत त्यांनी परदेशी प्रवाश्यांच्या अडचणीकडे दुर्लक्ष करणें साहजिक आहे अशी मी मनाची समजूत करून घेतली.

बरोबर पांच वाजतां गाडी कार्डिफ स्टेशनांत शिरली. पाश्चात्य देशांत हमाल परवडत नाहीत हें सूत्रहि माझ्या ध्यानांत होतें. त्यामुळे 'पोर्टर पोर्टर' करीत माझ्या सामानाशीं लगट करणाऱ्या 'साहेबां'ना दूर लोटीत मी स्टेशनच्या प्रवेशद्वारापाशीं येऊन उभा राहिलों.

पेनार्थला जाण्यासाठी टॅक्सी पकडावी अशा विचारांत असतांनाच एका ब्रिटिश व्यक्तीने भारतीय पद्धतीचें अभिवादन करून ' आपण वार्लिंबेच ना ? ' अशी पृच्छा केली. मी ' होय ' म्हणतांच त्याने माझी बॅग आपल्या हातांत घेऊन त्याच्या मोटारीच्या रोखाने चलण्याची खूण केली.

गाडी सुरू होतांच ती व्यक्ती सांगू लागली, " माझं नाव डॉन रोलॅंडस्. इथल्या शिक्षणक्रमाचा प्रमुख म्हणून मी काम करीत असतां. आपले सहाध्यायी दोन तासांपूर्वीच येथे येऊन पोहोचले आहेत. आपल्याला एकट्यानं प्रवास करावा लागला याबद्दल मी दिलगीर आहे. "

रोलॅंडस् एकटेच बोलत होते. मला केवळ श्रोत्याची भूमिका पत्करावी लागली येथला शिक्षणक्रम, कार्डिफ, पेनार्थ हीं शहरें यासंबंधी अगदी थोड्या अवधींत जास्तींत जास्त माहिती देण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता. गाडीने कार्डिफ मागे टाकलें व पेनार्थच्या परिसरांत तिने प्रवेश केला. रोलॅंडस् सांगू लागले, " आतां तुम्ही माझ्या गावांत प्रवेश करीत आहांत. बावीस वर्षांपूर्वी एका छोट्याशा साप्ताहिकाचा वार्ताहर म्हणून या पेनार्थमध्येच मी पत्रव्यवसायाचा श्रीगणेशा गिरविला. महायुद्धाचीं दोन-चार वर्षे सोडलीं तर माझं सारं जीवन इथंच गेलं आहे. गाव मोठं टुमदार आहे आणि तुमच्या निवासाची व्यवस्था केलेलं आंतरराष्ट्रीय भवन तर खूपच देखणं आहे. "

हें बोलणें चालू असतांनाच गाडी आंतरराष्ट्रीय भवनाच्या दाराशीं आली होती. माझा निरोप घेण्यापूर्वी रोलॅंडस् म्हणाले, " हो, एक गोष्ट सांगायची राहिली. ऐन थंडींत तुम्ही इथं आला आहांत म्हणून मुद्दाम सांगतां. प्रकृतील जपून राहा हं. "

आंतरराष्ट्रीय भवनाच्या मुख्य दालनांत प्रवेश करतांच एका प्रौढ स्त्रीने माझें स्वागत केलें. ' माझं नाव मार्गरेट जोन्स. या भवनाची पर्यवेक्षिका- ' तिने आपली ओळख करून दिली. ती पुढे सांगू लागली, " पांचव्या मजल्यावरची अठावन्न क्रमांकाची खोली आपल्यासाठी राखून ठेवली आहे. थोडी विश्रांति घ्या आणि लवकरच खाली जेवावयास या. कारण सहा वाजून गेले आहेत ! जेवायची वेळ झालीय. '

अठावन्न क्रमांकाच्या खोलींत मी प्रवेश केला. समोर खिडकींतून भरती-अभावीं सुस्त पडलेली ब्रिस्टलची खाडी दिसत होती. चोवीस तासांच्या प्रवासाने

थकलेल्या शरीराचा शिणवटा दूर करण्यासाठी मी आरामखुर्चीत पडलों. पुण्या-
पासून पेनार्थपर्यंतचा प्रवास पुरा झाला होता. उद्यापासून नव्या देशांतला नवा
दिनक्रम सुरू होणार होता. सारें कांही नवें-आतापर्यंत कधीच न पाहिलेलें,
-कधीच न अनुभवलेलें.

पेनार्थच्या परिसरांत

ब्रिटनमधल्या वास्तव्यांत मला भेटलेली पहिली सकाळ बिनचेंहेच्याची होती. वड्याळांत सात वाजून गेले होते म्हणून सकाळ झाली होती असें म्हणायचें. एरवीं सकाळ म्हटल्यावर आपल्यापुढे जें चित्र उभें राहतें त्याचा येथे मागमूसहि नव्हता. ' उमाठ्यावरी येतसे सूर्य जेव्हा ' ही सकाळच्या वेळेची सुबोध आणि पञ्चमय व्याख्या मराठी शाळेंत असतांना कानांवर पडली होती. अन् येथे तर सूर्याचा मुळीच पत्ता नव्हता. इतकेंच नाही तर पूर्व कोणती अन् पश्चिम कोणती असा संदेह पडावा इतका काळोख चोहोंबाजूला दाटून आला होता. त्यांतच दाट धुक्याची भर. त्यामुळे रस्त्यावरचे पिवळे दिवेहि नीट दिसत नव्हते. मग समोरच्या ब्रिस्टलच्या खाडीचें दर्शन होणें अशक्यच होतें. लाटांचा आवाज कानांवर येत होता. पण वादळी वाऱ्याचा आवाज त्यावरहि मात करीत होता. मनांत धडकी भरावी इतकें रौद्र रूप समुद्राने धारण केलें असलें पाहिजे हें किनाऱ्यावर आपटणाऱ्या लाटांच्या व घोंघावणाऱ्या वाऱ्याच्या आवाजामुळे ध्यानांत येत होतें. रात्रीं हिमवृष्टिहि बरीच झाली असावी. कारण आंतरराष्ट्रीय भवनाला खेदून उभ्या असलेल्या गोल्फ मैदानावरली हिरवळहि पांढरी पडली होती.

सात वाजून गेले तरी रस्त्यावर वर्दळ दिसेना. थंडीचे दिवस आले की आपल्याकडल्या उत्साही लोकांना व्यायामाची आठवण होते व पहाटेच्या वेळीं मंडळी कानटोऱ्या चढवून पर्वतीचा किंवा हनुमान टेकडीचा मार्ग आक्रमूं लागतात; परंतु इथल्या लोकांचा लवकर उठण्यावर विश्वास नसावा. व्यायामाचें एक सोडा, किमानपक्षीं दूध-केंद्रावर जाण्याची कौटुंबिक कामगिरी पार पाडण्यासाठी

तरी लोकांची ये जा व्हायला हवी होती; परंतु या आघाडीवरहि येथे सामसूम होती, एकंदरींत अंगांतला आळस जावा आणि तरतरीने कामाला लागावें असें तें वातावरण नव्हतें.

त्यांतून आज शनिवार होता. त्यामुळे बाहेर पडण्याची तशी आवश्यकता नव्हती. कारण अभ्यासक्रम सोमवारपासून सुरू होणार आहे हें रोलॅंडस् यांनी कालत्र सांगितलें होतें. आंतरराष्ट्रीय भवनाने सेंट्रल हीटिंगची अद्ययावत् व्यवस्था केली तरी या व्यवस्थेला दाद देण्याइतकी इथली थंडी लेचीपेची नव्हती. ऊबदार लोकरी पांघरुणांतून चतुराईने वाट काढून ती चक्क छातीवरल्या कुरळ्या पौरुषाशीं लगट करीत होती. त्यामुळे अंधरुणांतून बाहेर पडावें असें कांही वाटेना. शिवाय असल्या थंडींत उठून बाहेर पडलें तर परक्या माणसाला हटकून न्युमोनिया किंवा तसलेंच कांही तरी होतें असें ' ब्रिटनविषयीं सर्व कांही ' हें पुस्तक अनेक वेळां वाचलेल्या एका हितचिंतकाने सांताक्रुझ विमानतळावर ऐन निघण्याच्या गर्दींत सांगितलें होतें. त्याचा हा प्रेमळ सल्ला अगदी योग्य वेळीं आठवला.

एवढ्यांत दार टकटकलें. पूर्वसूचनेशिवाय वा अनुमतीशिवाय सरळ दार उघडून आंत येण्याचा आपला रीतिरिवाज येथल्या लोकांना मंजूर नसावा. जांभई देतच मी म्हटलें, " Come in. "

" Good Morning. I am Mrs. Harper. Excuse me to disturb you. But — " असें म्हणत साठ एक वर्षांची वृद्धा आंत आली. हातांतल्या सरंजामावरून ती खोली साफ करावयास आली होती हें स्पष्ट दिसत होतें. तिला येथली थोडी माहिती विचारावी असा विचार मनांत आला. पण तेवढ्यांत तिच्या butने न्याहारीची वेळ झाल्याची आठवण करून दिली. तोंडावर गरम पाण्याचा शिडकावा केला आणि गळ्याभोवती टाय गुंडाळीत भोजनगृहाच्या रोखाने धावलों.

परत येईपर्यंत हार्परबाईचें साफसुफीचें काम पुरें होत आलें होतें. तिलाहि आज खड असोवी. कारण आजीच्या आपुलकीने तिने, मी कोण, कुठला ही

चौकशी करण्यास सुरुवात केली. ब्रिटनसारख्या रीतिरिवाजांच्या बाबतींत भलत्याच दक्ष असलेल्या देशांत जन्मलेली आणि वाढलेली मिसेस हार्लर अखेरीस एक स्त्री होती. त्यामुळे आमचें संभाषण जसें रंगू लागलें तसें तिने स्त्रीसुलभ औत्सुक्याने आणखी प्रश्न विचारणें सुरू केलें— “तुझें लग्न झालंय काय ? तुमच्याकडे कितव्या वर्षीं लग्न करतात ? तुला मुलं किती आहेत ? त्यांची नांवां काय आहेत ? ”

मी मुलांचीं नांवां सांगतांच ‘या नांवांचा अर्थ काय ?’ हा प्रश्न आला. हा प्रश्न मला अगदी अनपेक्षित होता.

मी ब्रिटनला जाणार आहे हें कळतांच माझ्या एका मित्रानें British Etiquettes वरचीं अनेक भलीं मोठीं पुस्तकें माझ्या टेबलावर आणून आदळलीं होती. परंतु निघायच्या घाईगडबडींत तीं पुस्तकें उलगाडण्याइतकीहि सवड मिळाली नव्हती. त्यामुळे ‘ओरिएंटेशन’ का काय म्हणतात तें माझें मुळीच झालें नव्हतें. लोकांनी प्रश्न विचारले की त्या वेळीं सुचणारीं उत्तरें द्यावयाचीं एवढाच बाळबोध निर्णय मी मनाशीं केला होता. फार तर ब्रिटनमध्ये आहेत याची आठवण झाली की ‘Thank you’, ‘Excuse me’, ‘It’s a pleasure’, ‘Good Gracious’ यासारख्या मखमली शब्दांचे गुलाबपाणी अधूनमधून शिंपडावयाचें; परंतु ‘तुझ्या मुलांच्या नांवांचा अर्थ काय ?’ हा प्रश्न मला कोणी विचारील अशी मला मुळीच कल्पना नव्हती. मराठी नांवांचा हार्लरबाईला समजण्यासारखा अनुवाद करणें बरेंचसें कटिण होतें. शिवाय त्यांतून तिने आणखी कांही प्रश्न विचारले तर आणखीच पंचाईत व्हायची. त्यामुळे या पेचप्रसंगांतून सुटण्यासाठी मी झटकन् सांगितलें, “आमच्या पुराणांतलीं नांवां आहेत हीं.”

या उत्तरावर तिचें समाधान झालें असावें. कारण त्यानंतर पुराण म्हणजे काय आणि त्यांत काय सांगितलं आहे असले प्रश्न विचारले नाहीत आणि तेंच बरें झालें. कारण आम्ही आमच्या प्राचीन संस्कृतीसंबंधी व रामायण, महाभारतासंबंधी वेळींअवेळीं, नेहमीच घोळले जाणारे मुद्दे पुनः पुन्हा उच्चरवाने सांगत असतो. पण हीं आर्षकाव्यें वाचण्याची फारच थोड्यांनी तसदी घेतलेली असते. मग अभ्यासाची गोष्ट तर दूरच. या सर्वसामान्य नियमाला मीहि अपवाद नव्हतो.

यानंतर परंपरागत ब्रिटिश पद्धतीने तिने संभाषणाची गाडी हवामानाच्या रुळांवर आणली. ती म्हणाली, “ राग मानूं नको, पण अगदी चुकीच्या वेळीं तूं इथं आला आहेस. जून-जुलैमध्ये आला असतास तर निसर्गसौंदर्यांनं बहरलेला वेल्स तुला पहायला मिळाला असता. कांहीहि असलं तरी तुझ्या इथल्या वास्तव्याच्या पहिल्याच दिवशीं हवा इतकी खराब असावी याबद्दल खरोखरच मला वाईट वाटतं. ”

वस्तुतः त्या वेळीं ब्रिटनमध्ये खराब हवा होती हा कांही हार्परबाईचा वा अन्य कोणत्याहि ब्रिटिश नागरिकाचा दोष नव्हता. पण अशी हवा जेव्हां पडायची तेव्हा मला भेटलेला ब्रिटिश नागरिक असाच ‘दिलगीर’ असायचा.

समजा, ऐन पावसाळ्यांत आपल्याकडे एखादा पाहुणा आला आहे. अशा वेळीं फुटलेल्या रस्यावरची साचलेली डबकी टाळीत तो आपल्याबरोबर वाटचाल करीत आहे. या वेळीं आपण कधी ‘दिलगीर’ होत नाही. फार तर नगरपालिकेचा उद्धार करतो; परंतु तिकडे मात्र हवा विघडली की ओशाळ्या चेहऱ्यानेच हार्परबाई आमच्या खोलींत प्रवेश करी.

आंतरराष्ट्रीय भवनाची सकाळची सफाई करण्याची कामगिरी ही वृद्धा हसतमुखाने पार पाडीत असायची. ती भवनाची अर्धवेळ सेविका होती. ती सकाळीं साडेसातला यायची आणि साडेअकराला जायची. पैश्याची गरज होती म्हणून ती नोकरी करीत होती हें तितकेंसें खरें नव्हतें. ती आणि तिचा सेवानिवृत्त नवरा एवढाच आटोपशीर संसार असल्यामुळे घरीं बसून सारा दिवस काय करावयाचें म्हणून ती दहा पावलांवर असलेल्या या वसतिगृहांत कामाला येत होती.

कोणतेंहि काम हलकें मानतां कामा नये, समाजांत श्रमाची प्रतिष्ठा वाढली पाहिजे इत्यादि सुभाषितवजा वाक्यें आपल्याकडे सभा-संमेलनांत नेहमी ऐकावयास मिळतात. शोफरने दार उघडल्यावरच मोटारींतून बाहेर पडणाऱ्या व्यक्तीच्या मुखांतून जेव्हा हीं सुभाषितें ऐकावयास मिळतात तेव्हा समारंभांत काय बोलायचें असतें हें तिला नेमकें ठाऊक आहे एवढेंच आपण मानतो.

मिसेस हार्परसारख्या स्त्रिया पाहिल्या की ब्रिटनसारख्या पाश्चात्य राष्ट्रांत

श्रमप्रतिष्ठा ही आपल्यासारखी घोषणा राहिली नसून ती जीवनांत मुरली आहे हें चटकन् ध्यानांत येतें.

कामाचा पहिला हत्ता आटोपला की हार्परबाई, आमच्या पांचव्या मजल्यावर, विद्यार्थ्यांना पाकक्रियेची हौस असल्यास ती त्यांनी फेडून घ्यावी यासाठी जें 'किचन' होतें तेथे स्वतःसाठी चहा तयार करी. शनिवार-रविवारीं सुट्टी असल्यामुळे आम्ही सकाळीं तरी भवनांतच असायचे. त्या दिवशीं हार्परबाई अगदी नेमाने एक कपाएवजी पांच कप चहा करायची आणि मग मला व डिक विल्सन (ऑस्ट्रेलिया), जेरी फर्नांडिस (युरुग्वाय) आणि काञ्जुओ टेराव (जपान) या माझ्या मित्रांना चहाला बोलवायची. क्वचित् एखाद्या शनिवारीं ती घरून टोस्ट किंवा सॅडविचेस् देखील घेऊन यायची. चहापानाचा कार्यक्रम आटोपल्यानंतर तिचे आभार मानीत आम्ही जेव्हा किचनमधून बाहेर पडत असूं तेव्हा त्या निपुत्रिकेच्या चेहऱ्यावर वेगळेंच समाधान खुललेलें असायचें.

तिच्या या चहादानाबद्दलची आमची कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी निघायच्या आदल्या दिवशी आम्ही चौघांनी मिळून तिला एक चहादाणी भेट दिली. त्या दिवशीं भवनांतल्या सगळ्या रहिवाश्यांना ती भेट दाखविण्यासाठी तिची किती तरी धांवपळ चालली होती. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही निघालों तेव्हा निरोप देण्यासाठी अनेक मित्र व परिचित भवनाच्या दाराशीं येऊन उभे राहिले होते. परंतु त्यांत हार्परबाई दिसत नव्हती. ती कदाचित् किचनमध्ये असेल या कल्पनेने आम्ही चौघेहि तिचा निरोप घेण्यासाठी तेथें गेलो, तेव्हा भरल्या डोळ्यांनी ती आमच्यासाठी निरोपाचा चहा करण्यांत गढून गेली होती.

मिसेस हार्परसारख्या आणखी दोनचार सेविका एवढाच पन्नास विद्यार्थी रहात असलेल्या आंतरराष्ट्रीय भवनाचा नोकरवर्ग होता. परदेशांहून कार्डिफला शिक्षणासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या निवासाची व भोजनाची अल्पमोली व्यवस्था करण्यासाठी मेथॉडिस्ट चर्चने हें वसतिगृह बांधलें आहे. ब्रिटनमधील काय किंवा अन्य कोणत्याही पाश्चात्य देशांतील काय, धर्मसंस्था ही तत्त्वज्ञानाच्या आणि अध्यात्माच्या रूक्ष आणि निर्जीव चर्चेत बुडून गेलेली नाही. शिक्षण आणि आरोग्य या मानवी जीवनांतील दोन प्रमुख गरजांसाठी आपल्या संपत्तीचा आणि सेवेचा

ओघ सतत वाहता ठेवण्याइतकी तेथील धर्मसंस्था दक्ष आहे. हें आंतरराष्ट्रीय भवन एका विशिष्ट पंथाचें असलें तरीहि केवळ त्या पंथाच्या उपासकांसाठीच त्याचा प्रवेश आक्रसलेला नाही. आमच्या वेळीं तेथे जे निरनिराळ्या सव्वीस राष्ट्रांतील पन्नास विद्यार्थी रहात होते त्यांत सर्वांत कमी संख्या ख्रिश्चनांची होती आणि त्यांतहि मेथॉडिस्ट पंथाचा उपासक एखाददुसराच होता. 'सर्व धर्मांच्या, पंथांच्या व वंशांच्या लोकांना खुलें' अशी दिखाऊ पाटी तेथें नव्हती. परंतु आपल्याकडे पाटीवर दिसणारें विश्वबंधुत्व या धर्मपंथाने येथें आचरणांत आणलें आहे हें भोजनगृहांत सहज नजर टाकली तर कोणालाहि दिसून येई.

पेनार्थ हें वीस-बावीस हजार वस्तीचें गाव म्हणजे कार्डिफचें एक उपनगरच म्हणाना. कार्डिफला व्यापार-उदीम करणाऱ्या धनिकपुत्रांनी रहावयाला निवान्त जागा असावी म्हणून येथे आपले बंगले बांधले आहेत. बहुतेकांजवळ स्वतःच्या मोटारी आहेत. त्यामुळे रस्त्यावर मोटारींची ये-जा चालू असते. पादचारी क्वचित्च दिसतो. सकाळीं साडेनऊच्या लोकलने आम्ही कार्डिफला जात असूं. पण या वेळेलाहि फक्त आठ दहा उतारूच लोकलमध्ये चढावयाचे. मुंबईतील उपनगरांत कांही वर्षे वास्तव्य केल्यामुळे आपल्या उपनगरी गाड्यांतील गर्दीचा आणि कॉस्मॉपॉलिटन धक्क्यांचा मी पुरेसा अनुभव घेतलेला आहे. त्यामुळे तीन डब्यांच्या आणि दोनशे प्रवाश्यांच्या बसण्याची व्यवस्था असलेल्या या लोकलमध्ये सकाळीं कामावर जाण्याच्या वेळीं अवघे पंचवीस तीस उतारू पाहिले म्हणजे चुकून याडींत चाललेल्या गाडींत तर आपण बसलेलों नाही ना अशी रुखरुख वाटे. मग डिंगल रोड व ग्रंजटाऊन हीं स्टेशनें गेलीं कीं योग्य दिशेनेच आपला प्रवास चालू आहे याची खात्री पटे.

प्रवासी कमी म्हणून रेल्वेने दरहि चढेच ठेवले आहेत. दहा मिनिटांच्या व पांच सहा मैलांच्या पेनार्थ-कार्डिफ या प्रवासाला जाता-येतांनाचें एक शिल्लिंग दोन पेन्स तिकीट पडे. साडेनऊनंतर तिकीट खरेदिलें तरच ही सवलत. त्याच्या आधीं प्रवास केला तर प्रत्येक वेळेला एक शिल्लिंग दोन पेन्स द्यावे लागत. 'साडेनऊनंतरच परतीचें तिकीट सुरू' या नियमामागचा कार्यकारणभाव मला कांही समजू शकला नाही.

पेनार्थ डोंगर-उतरणीवर वसलेलें असल्यामुळे बंगल्यांची उभारणीहि वसंत-गौरीच्या वेळीं आपण चित्रांची जशी उतरंड रचतो तशी झालेली. आपल्याकडे रस्त्यावरच्या दिव्यांत मर्क्युरी वायु असल्यामुळे ते निळे दिसतात. परंतु अशा दिव्यांचा मोटार चालवितांना त्रास होतो या सबबीखालीं तेथील रस्त्यावरच्या दिव्यांत सोडियम वायु भरलेला असतो. त्यामुळे त्याचा प्रकाश पिवळसर-तांबूस पडतो. धुकें नसलें तर संध्याकाळच्या वेळीं नागमोडी रस्त्यांवरच्या पिवळ्या प्रकाशांत छोट्याशा बगिच्याने वेढलेले पेनार्थमधले बंगले मोठे नयनमनोहर दिसतात

पेनार्थ स्टेशन उजव्या बाजूला टाकून प्लायमाऊथ रस्त्याने पूर्वेकडची वाट पकडली कीं दहा-बारा मिनिटांच्या वाटचालीनंतर डाव्या अंगाला आधुनिक बांधणीची पांच मजली वास्तु दृष्टिपथांत येते. हेंच तें आंतरराष्ट्रीय भवन. गेल्या सप्टेंबरमध्येच तें बांधण्यांत आलें असल्यामुळे सर्व आधुनिक सुखसोयींनीं हें निवासस्थान सुसज्ज आहे. भवनाच्या दालनांत प्रवेश केला की ' सारें जग एका छत्राखालीं ' ही कल्पना रेखांकित करणारें संगमरवरी दगडावरचें शिल्प नजरेंत भरतें. त्याला लागूनच टेलिव्हिजनची खोली आणि पलीकडे मला मोठा लाऊज. लाऊजच्या एका कडेला कोणाचीं तरी बोटें पियानोवर फिरत असतात तर दुसऱ्या कडेला टेबलटेनिसचा खेळ रंगांत आलेला असतो. या कला-क्रीडांशीं परिचित नसलेला गट लाऊजच्या मधोमध रमीचा डाव टाकून बसलेला असतो, तर परीक्षा दोन चार दिवसांवर आलेला विद्यार्थी बऱ्या पुस्तकांत गढून गेलेला असतो. अर्थात् हें दृश्य सायंकाळीं सहा वाजतां भोजनोत्तर दिसणारें.

सकाळींहि येथे गर्दी असे. परंतु त्या वेळीं कोणी कोणाशी बोलण्याच्या मनस्थितींत नसतो. जो तो अधाशी नजरेने दरवाज्याकडे पहात बसतो. घरचें टपाल घेऊन येणारी निळ्या वेषांतली पोस्ट-महिला केव्हा येते याचीच सर्वांना चिंता. तिला यायला उशीर झाला की ब्रिटिश पोस्टखात्याचा दबलेल्या आवाजांत उद्धार सुरू होई. एवढ्यांत दार किलकिलें होई आणि पंचवीस तीस पत्रांची चळत समोर ओतली जाई. विहण्टनामचा लाँग आपल्या चिंगचें पत्र आलें आहे काय हें हावऱ्या नजरेने पाही तर इराणचा अब्बास नूरवेगमचें पर्शियन लिपींतलें हस्ताक्षर कोठे आढळतें काय याचा तलाश करी. बावीस वर्षांची फिलि-पार्डिन्सची कारमेन नव्हारो रॉबर्टचें-तिच्या प्रियकराचें-दोन दिवसांत पत्र आलें नाही म्हणून खवळून उठे आणि ' आज रात्रीच त्याला ट्रंकॉल करतें ' असें

म्हणत तणतणत निघून जाई. एवढ्यांत भवनाचे व्यवस्थापक रेव्हरंड जोन्स तेथे येत असत आणि चेहऱ्यावरचा मिस्कीलपणा लपवीत ज्यांना पत्र आलेलें नसे त्यांचें सांत्वन करूं लागत. पुन्हा एकदा हशाची फैर झडे व जो तो लोकल वा बस पकडण्यासाठी लगबगीने बाहेर पडे.

कार्डिफ विश्वविद्यालयांतील मानसशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. जॉन गिन्स यांचा त्रिस्ट्रल खाडीनजीकच्या बंगल्याभोवती भला मोठा मळा आहे. मेथॉडिस्ट चर्चला पेनार्थ येथे आंतरराष्ट्रीय भवन बांधावयाचें आहे हें त्यांना कळतांच त्यांनी आपल्या मळ्याचा अर्धा भाग नाममात्र भाड्याने चर्चला देऊन टाकला. परंतु एवढें करूनच आपलें कर्तव्य संपलें असें गिन्स मानीन नाहींत. सत्तरींत पोहोचलेला हा वृद्ध गृहस्थ दोन चार दिवसांनी भवनांत विद्यार्थ्यांशीं गप्पा मारण्यांत रंगून जातो. एखाद्या दिवशीं बराच वेळ असला तर ब्रिज कसें खेळावें याचें प्रात्यक्षिकहि देऊं लागतो. गिन्स यांच्या दानशूरपणामुळेच आंतरराष्ट्रीय भवनाला इतका चांगला परिसर लाभूं शकला.

डॉ. गिन्स यांच्या घराला लागून असलेला रस्ता खाडीशीं लगट करीत आपल्याला अलेक्झांड्रा पार्कमध्ये घेऊन जातो. अलेक्झांड्रा पार्क लहान असलें तरी शांत आणि स्वच्छ आहे. त्यामुळे खाडीलागतच्या रस्त्यावरून फेरफटका मारून दमलेलें प्रणयी-युगुल परस्परांच्या निकट सहवासांत येथेच विसावतें अन् त्यानंतर खाडीसमोरच्या 'काप्री' रेस्टॉरॉमध्ये जाऊन मद्याचे घुटके घेऊं लागतें.

रेल्वेस्टेशनजवळची 'पब' ही पेनार्थमधील आणखी एक लोकप्रिय संस्था. तारुण्याच्या सीमारेषेवर रेंगाळणाऱ्या प्रणयीजनांच्या भेटीचें आणि आणाभाका घेण्याचें हें संकेतस्थान म्हणजे पाश्चात्य जीवनांतील खुल्या आणि विलासी जीवनाचें बोलकें प्रतीक होय. ब्रिटिश माणसें, ज्याला स्पिरिट्स म्हटलें जातें अशी विहस्की, जिन, ब्रॅंडी किंवा त्यासारखीं मादक पेये फारशीं पीत नाहींत. बहुसंख्य जनता बीअरची तहानलेली. पेनार्थ-कार्डिफमध्ये गिनेस बीअर अतिशय लोकप्रिय. या बीअरच्या जाहिरातींतील घोषवाक्यच असें आहे—Guinness is

good for you. जो तो आपल्या सखीला याच घोषवाक्याचा पुकारा करीत बिअरचे घुटके पाजी.

एके दिवशीं कार्डिफला वेल्स आणि आयर्लंड यांच्यांत रग्बीचा अंतिम सामना खेळला जाणार होता. दोन्हीहि संघ तुल्यबल होते. त्यामुळे हा सामना पाहण्यासाठी पन्नास साठ हजार लोक क्रीडांगणावर जमले होते. अर्धा वेळ संपून गेला तरी कोणीच आक्रमक खेळ खेळेना. त्यामुळे कार्डिफच्या नागरिकांनी आपल्या खेळाडूंची निर्भर्त्सना करण्यास सुरुवात केली. मग मात्र दुसऱ्या अर्द्या डावांत वेल्सच्या खेळाडूंनी असा कांही तडाखेबंद खेळ सुरू केला की सहा की आठ गोलांनी त्यांनी हा सामना जिंकला. अन् त्यानंतर कार्डिफ-पेनार्थमधल्या नागरिकांच्या आनंदाला इतकें उधाण आलें की रस्त्यावरच्या ओळखीअनोळखी माणसाला ते लगबगीने 'पब'मध्ये नेऊन बिअरचें पिप व आपला खिसा रिकामा करीत होते. आपल्या राष्ट्रीय खेळावरची भक्ति आणि त्या खेळांत आपल्या संघाने विजय मिळविला आहे याचा अभिमानमिश्रित आनंद यांनीच जणू त्या दिवसाची वेल्समधली बीअर फेसाळून निघाली होती.

अंतरराष्ट्रीय भवनांत मात्र मद्यपानाला बंदी होती. परंतु तरीहि शुक्रवारी किंवा शनिवारी रात्री, एखाद्या खोलींत काचपात्रांची कुजबूज कानांवर येई. अशा बैठकीसाठी एखादें लहानसें निमित्त देखील पुरेसें होई. निमित्त सांपडलें नाही तर तें उकरून काढण्यासाठी संबंधित व्यक्ति अस्वस्थ होत असत. एका शुक्रवारी सायंकाळी कार्डिफहून परत येत असतांना ओक्रेन उडोह हा आमचा नायजेरियन सहाध्यायी म्हणाला, "अरे, आज बैठकीसाठी फर्स्ट क्लास कारण आहे. आज माझा वाढदिवस आहे." उडोहचीं हीं दोन वाक्ये संबंधितांत उत्साह निर्माण करण्यास पुरेशीं होतीं. बैठकीचा सर्व खर्च स्वतः करणार असल्याचें त्याने जाहीर करतांच त्याला भेट देण्यासाठी कांही तरी आणणें क्रमप्राप्त होतें. लागलीच एक टाय खरेदी करण्यांत आला.

रात्री उडोहच्या खोलींत आम्ही आठ-दहा मित्र जमलों. नृत्यगीतांची दंगल चालू होती. उडोह एक नायजेरियन गीत सांगत होता व बाकीचे सारेजण त्यातील आठवतील तेवढे शब्द उच्चारत होते. 'पामुरेगे पामुरेगे ओ' हें त्या

गीताचें धूपद तेवढें अद्याप माझ्या ध्यानांत राहिलें आहे. एवढ्यांत पाकिस्तानचा दारासअली आणि मेक्सिकोची तेरेन्शिया हे दोघेजण खोलींत आले आणि सांगूं लागले, “ नॅन्सी या रविवारीं येथून जाणार आहे. जोन्स दांपत्यानेच आम्हांला ही बातमी सांगितली. ”

नॅन्सी लेक ही भवनाच्या मुद्पाकखान्याची प्रमुख. भवनांत आशियाई विद्यार्थ्यांची बरीच संख्या होती म्हणून तिने आठवड्यांतून एकदा भात देण्यास सुरुवात केली होती. त्यामुळे कांहीजण पहिला भात संपला कीं पुन्हा नॅन्सीकडे जाऊन आपली प्लेट पुन्हा भाताने भरून आणीत. भवनाच्या नियमाप्रमाणे प्रत्येक पदार्थाचा कोटा ठरलेला असे. त्यामुळे आशियाई विद्यार्थ्यांना जादा भात पुरवून नॅन्सी नियमाचा भंग करीत आहे ही जोन्स-दांपत्याची कुरबूर आमच्या कानांवर आली होती. रविवारी गोमांसाचे पदार्थ केलेले असावयाचे. त्यावेळी पाश्चात्य विद्यार्थीजग त्यावर तुटून पडे आणि ‘ आणखी शिल्क आहे का ? ’ अशी नॅन्सीकडे विचारणा करीत. ‘ प्लेटी इकडे आणा ’ असें नॅन्सी डोळ्यांनीच खुणावी.

या प्रकारांमुळे तर जोन्स दांपत्याचा रोष अधिकच धारदार झाला आणि ‘ विद्यार्थ्यांचे हे नियमबाह्य लाड बंद कर ’ असें त्यांनी नॅन्सीला सुनावलें. परंतु नॅन्सीने गप्प बसण्याऐवजी ‘ मंजूर केलेल्या एकूण कोठ्यांतच कांही विद्यार्थ्यांची जादा गरज भागत असेल तर त्यांत नियमभंग होतो कुठं ? ’ अशी विचारणा केली. शब्दावरून शब्द वाढला आणि ‘ हा आठवडा संपला की माझी इथली नोकरीहि संपली असें समजा ’ असें नॅन्सीने जोन्स-दांपत्याला कळवून टाकलें.

आणि हीच गोष्ट दारास आतां मला सांगत होता.

नेव्हल मॉर्ट्सन हा ब्रिटिश विद्यार्थी मानसशास्त्रांतली डॉक्टरेट संपादण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय भवनांत मुक्काम करून होता. त्याच्याच पुढाकाराने आम्हा विद्यार्थ्यांचा एक आंतरराष्ट्रीय क्लबहि स्थापन करण्यांत आला होता. त्यामुळे नेव्हलला ही बातमी कळविणें क्रमप्राप्त होतें. दारास आणि मी दोन मजले उतरून त्याच्या खोलींत गेलो. तो म्हणाला, “ नॅन्सी या रविवारीं जाणार आहे, नाही का ? मग शनिवारीं रात्रीं लाऊंजमध्ये निरोपाचा कार्यक्रम करूं. माणशी

दोन शिल्पा वर्गणी नमविली तरी पांच पौंड सहज जमा होतील.” कल्पना चांगली होती. नेव्हल, दारास आणि मी प्रत्येक खोलींत जाऊन वर्गणी गोळा करूं लागलों.

नॅन्सीला निरोप देण्याचा कार्यक्रम शनिवारीं रात्रीं चांगल्या तऱ्हेने पार पडला. आम्ही कांही खाद्यपदार्थ बाहेरच्या रेस्टॉरॉमधून मागविले होते. नॅन्सी-नेहि आपल्या घरून कांही पदार्थ करून आणले होते. तिला एक लहानसें पुष्पत्र भेट देण्यांत आलें आणि त्याचबरोबर तिचे आभार मानणारें आम्हा पन्नास विद्यार्थ्यांच्या सहीचें एक पत्र.

दुसऱ्या दिवशीं नॅन्सी लंडनला रवाना झाली. तेथल्याच एका उपाहारगृहा-मध्ये तिला नोकरी लागल्याचें तिने मागाहून कळविलें होतें. लंडनला गेल्यानंतर तिला भेटायचें असें मी ठरविलें होतें. परंतु तें कांही जमूं शकलें नाही.

आंतरराष्ट्रीय भवनाचे व्यवस्थापक अर्नेस्ट जोन्स यांनी स्थानिक नागरिकांचा आणि भवनांतील विद्यार्थ्यांचा परिचय व्हावा म्हणून एक चांगला उपक्रम सुरू केला होता. पेनार्थच्या परिसरांतल्या एकेका चर्चच्या वतीने दर रविवारीं चहा-पानाची व्यवस्था करण्यांत आली होती. पांच-सहा स्त्री-पुरुष केक्स, सँडविचेस व चहाचें साहित्य घेऊन रविवारीं दुपारीं चारच्या सुमारास भवनांत येत आणि त्यांनी आणलेल्या खाद्यपदार्थांचा समाचार घेत दोन तास मनमोकळ्या गप्पा होत असत.

अशाच एका रविवारीं जो गट आला होता त्यांत मेरी रॉबर्ट्स नांवाची शिक्षिका होती. ‘ इथं कुणी भारतीय आहे का ? ’ असें तिने जोन्स यांना विचारतांच त्यांनी माझा परिचय करून दिला. भारतांत त्या वेळीं चालू असलेल्या भाषिक दंगलींसंबंधी तिला माहिती हवी होती. ‘ हिंदी ही हिंदू लोकांची भाषा असून ती अहिंदू जनतेवर लादतां म्हणून या दंगली सुरू झाल्या आहेत काय ’ हा तिचा प्रश्न ऐकतांच हिंदी व हिंदु शब्दांमुळे तिचा गोंधळ उडाला आहे हें चटकन् ध्यानांत आलें.

सहा वाजून गेले तरी या विषयावरच्या आमच्या गप्पा पुऱ्या झाल्या नव्हत्या.

निघण्यापूर्वीं तिने माझें नांव पुन्हा विचारलें. आपल्या डायरींत टिपूनहि

घेतलें. परंतु हें नांव लक्षांत ठेवणें अवघड आहे याची कबुली दिल्यानंतर तिने विचारलें,

“ तूं राहतोस कुठं ? ”

“ पुण्याला. ”

“ तें कुठं आहे ? ”

“ महाराष्ट्रांत. ”

हीं नांवेहि तिला अपरिचित होतीं. महाराष्ट्र म्हणजे जुनें मुंबई राज्य असें मी सांगतांच तिला नांवाची ओळख पटली आणि डायरींत टिपलेल्या माझ्या नांवाच्या स्पेलिंगचा आधार घेत ती म्हणाली,

“ Mr. Walimbe, I will call you by name, Mr. Bombay. Will you mind ? ”

“ Oh no. But then permit me to call you by name, Mrs. Penarth. Will you ? ”

“ Sure ! ”

यानंतर अनेक वेळां ब्रिस्टल बीचवर तिची व माझी गांठ पडे तेव्हा “ Good Evening Mrs. Penarth ” आणि “ Good Evening Mr. Bombay ” याच शब्दांनी आमचें संभाषण सुरू होई.

एकदा भवनांत प्रश्नमालेचा कार्यक्रम ठेवण्यांत आला होता. त्या वेळीं आम्हा विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देण्यासाठीं जें चार जणांचें पॅनेल निवडण्यांत आलें होतें त्यांत मेरी रॉबर्ट्सचे यजमान गॅरेथ यांचाहि समावेश होता. प्रश्नमालेचा कार्यक्रम आटोपल्यानंतर गॅरेथ रॉबर्ट्स यांचा माझ्याशीं परिचय करून देतांना मेरी म्हणाली, “ Mr. Bombay, please meet Mr. Penarth. ”

पेनार्थ सोडण्यापूर्वी रॉबर्ट्स दांपत्याने मला जेवावयास बोलाविलें होतें. या आमंत्रणाचें स्मरण करून देण्यासाठी त्यांनी नंतर जें पत्र धाडलें त्या खाली सही होती – Mr. & Mrs. Penarth.

आफ्रिकी व आशियाई नांवे वा आडनांवे लक्षांत ठेवणें इंग्रजांना किती जिकिरीचें होऊन बसतें हें सांगण्यासाठी अर्नेस्ट जोन्स यांनी तर एक कविताच

केली. पेनार्थमधील आमचें वास्तव्य आटोपण्यापूर्वी निरोपसमारंभासाठी एका शनिवारीं रात्रीं International Evening चा कार्यक्रम आयोजित करण्यांत आला होता. पेनार्थमधल्या प्रमुख नागरिकांनाहि त्याचें निमंत्रण धाडण्यांत आलें होतें. दोन तीन तास मोठे मजेंत गेले. शेवटी अर्नेस्ट जोन्स भाषण करावयास उभे राहिले.

ते म्हणाले, “देश भिन्न, भाषा भिन्न, रीतीरिवाज, धर्म, वंश, हवामान सारेंच कांही भिन्न अशा तरुणांचा मेळावा येथे भरलेला आहे. इथल्या वास्तव्यांत तुम्हीहि कांही शिकला असाल. तुमच्यामुळे आम्हालाहि खूप शिकतां आलं. आता आपली भेट पुन्हा कधी होईल हें सांगणं अशक्य आहे. येथे आपण एकमेकांच्या खूप जवळ आलों. एकमेकांना समजून घेऊं शकलों. सौहार्दाचे हे रेशमी बंध यापुढेहि कायम ठेवूं. पण एक गमतीची गोष्ट सांगूं का ? तुमची नांवं ध्यानांत ठेवायला मात्र मला खूप प्रयास पडले.”

एवढें बोलून त्यांनी खिशांतून कागद काढला आणि ते आपली कविता वाचून दाखवूं लागले.

We get lots of fun

when we try to say names

Tongue-twisters that

make the nose snort

We get quite confused with

Tran Trung Luong

Walimbe, Kazinja and Bahodin.

कवितेच्या अखेरीस त्यांनी आंतरराष्ट्रीय भवनासंबंधी म्हटलें होतें,

And so I would say

“ God, bless the place

That holds many lands in its care

That cares not for

colour or nation or race

But gives shelter for

all men to share.”

कविता-वाचन संपलें. त्याबरोबरच निरोपाचा समारंभदेखील. सारेचजण भारावून गेले होते. हळूहळू लाउंज विरळ होत चालला. फक्त तेथे राहिली होती आमच्या पॅनार्थमधल्या वास्तव्यांतील अनेक आठवणींच्या चंदनी सुगंधाची वेचैन करून सोडणारी धुंदी !

‘ टाफ ’ च्या तीरावर

नीरव शांतता हें पेनार्थचें वैशिष्ट्य तर गजबजाट आणि कार्यव्यग्रता यांनी कार्डिफचें जीवन फुललेलें. पेनार्थची ब्रह्मंशीं उभारणी या शतकांतच झालेली तर कार्डिफचीं मुळें अठरा शतकें खोल गेलेलीं. पेनार्थ ही विश्रामनगरी आहे तर कार्डिफ श्रमनगरी. टाफ नदीच्या तीरावर वसलेलें कार्डिफ कामगारांच्या ऋउदरनिर्वाहाचें व तरुणांच्या विद्याजनाचें प्रमुख केंद्र. कार्डिफची वस्ती तशी कांही फारशी नाही. तीन लाखांच्या आंतच; परंतु वेल्समध्ये मुबलक सांपडणारा कोळसा कार्डिफच्या गोदींतून परदेशांना जातो. कोळशाच्या जोडीला पोलादाचें उत्पादन हें वेल्सचें आणखी एक वैशिष्ट्य. त्यामुळे कार्डिफच्या परिसरांत कोळसा आणि पोलाद यांनी आकर्षित केलेल्या कामगारांची वस्ती फार.

ब्रिटनमधील कामगार-संघटना आज खूपच प्रभावी आहे. या चळवळीला आकार दिला तो दक्षिण वेल्समधल्या कोळसाखाण-कामगारांनीच. आतां या कामगारांची परिस्थिति बरीच सुधारली आहे. कामगारांच्या वस्तीवर सहज नजर टाकली तरी टेलिव्हिजन सेट्सच्या तारांचें जाळें जागजागीं दिसून येतें. पण चाळीस वर्षांपूर्वी या कामगारांची परिस्थिति किती हलाखीची होती याची कल्पना, डायडन इव्हॅन्ससारख्या खाण-कामगारांच्या नेत्यांच्या तोंडून वर्णन ऐकलें की चटकन् येते. संप, लढे, निदर्शनें करूनच या खाण-कामगारांनी आपल्या अधिकाऱांचा पायरोवा केला. पण त्यासाठी इव्हॅन्ससारख्या अनेक नेत्यांना पोलिसांच्या लाठ्यांचे आणि छड्यांचे वार आपल्या अंगावर झेलावे लागले आहेत. अन् म्हणूनच कार्डिफला औद्योगिक क्रांतीचें अपत्य असें गौरवानें संबोधिलें जातें.

वेल्सला मजूर पक्षाचा बालेकिल्ला मानण्यांत येतो. कारण या पक्षाचे बहुसंख्य

उमेदवार निवडून येतात ते या प्रदेशांतूनच. हें सारें लक्षांत घेऊनच वेल्सच्या तक्रारींची तातडीने दखल घेण्याचें धोरण हॅरॉल्ड विल्सन यांनी आखलें आहे. लंडन-कार्डिफ हमरस्त्याच्या बांधणीला आता द्रुतगतीने सुरुवात झाली आहे ती यामुळेच.

प्रत्येक सच्च्या कम्युनिस्टाप्रमाणेच इव्हॅन्सलाहि ब्रिटनमध्ये कम्युनिस्ट राजवट लवकर यावी असें सारखें वाटतें. साठीच्या घरांत आलेल्या या कामगार-कार्य-कर्त्यांची अंगकाठी अजूनहि मजबूत आहे. शिवाय सहा फुटांहून अधिक उंची, कमालीचे भेदक डोळे आणि कामगार-नेत्याला आवश्यक असलेला कणखर आवाज यामुळे आजहि ही वल्ली वेल्समधल्या कामगारांप्रमाणे अधिकाऱ्यांवरहि वचक ठेवून आहे.

इव्हॅन्सशीं अर्धाएक तास गप्पा मारण्याची मला एकदां संधि लाभली होती. मला त्याने पहिलाच प्रश्न विचारला, “ How is my good old friend Krishna Menon ? ”

भारताच्या मंत्रीमंडळांतून कृष्ण मेनन यांची उचलबांगडी झाली ही गोष्ट त्याला आवडलेली नव्हती. चिनी आक्रमणाचें निमित्त करून मंत्रीमंडळांतल्या उजव्या गटाने एका सच्च्या समाजवाद्याला दूर केलें अशी त्याची त्यामागची खबरखबर होती. चीनबद्दलहि इव्हॅन्स संतापाने बोलत होता. भारतावर आक्रमण करून चीनने आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी आंदोलनाची फार मोठी हानि केली आहे हें तो मला वारंवार सांगत होता. रशियावर मात्र इव्हॅन्सची प्रगाढ भक्ति होती. आपण मॉस्कोला दोनदां जाऊन आलों हें त्याने काशी रामेश्वरची यात्रा करून आलेल्या भाविकाच्या स्वरांत सांगितलें. तो लवकरच चारशे खाण-कामगारांना घेऊन पुन्हा रशियाच्या दौऱ्यावर जाणार होता.

त्याला चिडविण्यासाठी मी उगाच प्रश्न केला, “ ब्रिटनमध्ये कम्युनिस्ट राजवट केव्हा येईल असं तुम्हांला वाटतं ? ”

या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचें तो टाळील असें मला वाटत होतें. परंतु त्याच्या चेहऱ्यावर नेहमीचाच गंभीर भाव होता. धीम्या पण निश्चयी स्वरांत तो म्हणाला, “ चालू शतकाच्या अखेरीपर्यंत या देशांत कम्युनिस्ट राजवट स्थापन होईल

याबद्दल मला मुळीच शंका वाटत नाही. माझं हें भविष्य साकार झालेलं पाहा-
यला मी कदाचित् जिवंत राहणार नाहीं. पण खरं सांगतों, हें भविष्य म्हणजे
केवळ आशावाद नव्हे. परिस्थितीच्या अपरिहार्य गरजेतूनच हें भविष्य साकार
होईल असं मला सारखं वाटतं. ”

वेल्समधल्या कामगार-संघटनांत इव्हॅन्ससारखे कम्युनिस्ट कार्यकर्ते वावरत
असले तरी या कामगार-संघटनांवर मात्र कोणताच राजकीय छाप नसतो. पक्षवार
कामगार-संघटना हें आपल्याकडे दिसणारें दृश्य तेथे अस्तित्वांत नाही. खाण-
कामगारांची एक संघटना, पोलाद-कामगारांची दुसरी संघटना, वीज-कामगारांची
तिसरी संघटना, रेल्वे कामगारांची आणखी एक संघटना अशा केवळ व्यवसाय-
भिन्नतेवरच आधारलेल्या वेगवेगळ्या संघटना पाहावयास मिळतात. राजकीय
मतभेदांनी कामगार संघटना पोखरल्या गेल्या नसल्यामुळे आपल्या व्यवसायाचें
प्रतिनिधित्व करण्याची त्यांच्यांत पुरेशी शक्ति आलेली आहे.

कामगार-चळवळीप्रमाणेच युवक चळवळीचेंहि कार्डिफ हें महत्त्वाचें केंद्र
आहे. याचें कारण तेथें असलेलीं दोन महाविद्यालये. ‘युनिव्हर्सिटी कॉलेज
ऑफ साऊथ वेल्स’ आणि ‘वेल्स कॉलेज ऑफ अॅडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजी’.
या दोन महाविद्यालयांत वेल्सचे नेते तयार होत असतात असें ‘कार्डिफ’कर
नागरिक मोठ्या अभिमानाने सांगत असतात.

आमच्या आंतरराष्ट्रीय भवनांत राहणारे अनेक आशियाई डॉक्टर व शिक्षक
याच महाविद्यालयांत उच्च शिक्षण घेत होते. चितगावच्या ट्रेनिंग कॉलेजचा
सुपरिंटेंडेंट दारासअली अॅडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजीच्या कॉलेजमध्ये ज्यांची मातृभाषा
इंग्रजी नाही त्यांना ती भाषा कशी शिकवावी याचे धडे गिरवीत होता.
त्यांच्याच आग्रहावरून मी एकदां त्यांच्याबरोबर एका तासाला गेलों होतो.
परदेशांतील लहान मुलांना इंग्रजी भाषेची गोडी लागावी यासाठी तिथल्या
प्राध्यापकाने कांही गंमतीदार आडाखे बसविले होते व तो या शिक्षकांना ते
समजावून देत होता. त्या प्राध्यापकाच्या व्याख्यानांतील तांत्रिक भाग मी पूर्णपणें
विसरून गेलों आहे. परंतु आपली भाषा परदेशांतहि लोकप्रिय व्हावी या
तळमळीने त्याने आपल्या मातृभाषेच्या बारकाव्यांचें केलेलें संशोधन मात्र थक्क
करून टाकणारें होतें.

परंतु कार्डिफ माझ्या मनांत भरलें ते दोन कारणांनी. एक तेथली स्वच्छता आणि दुसरें, त्या नगरीची प्राचीनता. साऱ्या ब्रिटनचा दौरा करून आलेला डॉ. मिन्ह मला म्हणाला होता, “ स्वच्छतेमुळे विशेष लक्ष वेधून घेणारीं इथलीं दोन शहरें म्हणजे एडिंबरो आणि कार्डिफ. ” एडिंबरो कांहीं मी पाहूं शकलों नाहीं. परंतु कार्डिफबाबत त्याचा अभिप्राय मात्र मला पुरेपूर पटला. कोळसा-खाणींनी वेढलेल्या प्रदेशांत उभ्या असलेल्या या शहराने आपली परीटघडीची शान विघडूं दिलेली नाहीं. कार्डिफपासून तीन-चाळीस मैलांवर असलेल्या व्रिस्टलला जाऊन परतलें की ही शान विशेषच नजरेंत ठसते. ‘ टाफ ’च्या तीरावरील रोथ पार्कमधून फेरफटका मारला की इथले नागरिक आपल्या शहरावर इतकें जिया-पाड प्रेम कां करतात याचाहि उलगडा होतो.

जॅक जॉनसारख्या ऐंशी वर्षांचा वृद्ध कादंबरीकर भेटला की या शहराच्या गेल्या अठरा शतकांतला धावता इतिहास अनायासें कानावर पडतो. कार्डिफमध्ये प्रवेशणाऱ्या नवागताला पहिला प्रश्न विचारला जातो, “ तूं आमचा कार्डिफ कॅसल पाहिला आहेस काय ? ” इसवी सनाच्या चौथ्या शतकांत रोमन जेत्यांनी बांधलेल्या या किल्ल्याचा अकराव्या शतकांत जीर्णोद्धार झाला आणि त्यानंतरच्या गेल्या आठशे-नऊशे वर्षांत कार्डिफने परकीयांशी दिलेल्या रक्तबंबाळ झुंजीचा इतिहास या किल्ल्याच्या महाकाय दगडी भिंती जॅक जॉनसारख्या वृद्धाच्या मुखांतून सांगूं लागतात.

कार्डिफच्या परिसरांत उभे असलेले कॅसल कॉव्ह, कारफिली कॅसल यांसारखे किल्ले काय किंवा गेलीं सातशे वर्षे स्थितप्रज्ञासारखीं आकाशाकडे टक लावून शांतपणें उभीं असलेलीं लॅडॉफ कॅथेड्रलसारखीं प्रार्थनामंदिरें काय, या साऱ्याच प्राचीन वास्तु परिस्थितींवर मात करण्याच्या मनुष्याच्या चिवट इच्छाशक्तीचाच प्रत्यय आणून देत असतात.

सेंट फॅगन्स कॅसलमध्ये तर आता वेल्श फोक म्युझियमची उभारणी करण्यांत आली आहे. गेल्या पांच-सहा शतकांत वेल्समधल्या घरांचें स्वरूप कसकसे बदलत गेलें हें समजून ध्यावयाचें असेल तर हें म्युझियमच पहायला हवें. त्यांतल्या दोनशे वर्षांपूर्वीच्या एका घरांत मी प्रवेश केला तेव्हा दापोली, देवगड भागांतल्या एका घरांत मी शिरलों आहे असें वाटलें. इतक्या दूर अंतरावर रचनेचें इतकें साभ्य आढळावें याचें नवल व्यक्त करीतच मी त्या म्युझियम-

मधून बाहेर पडलों. विशेष कौतुक वाटलें तें कार्डिफने या आपल्या जुन्या वास्तूचें ज्या आस्थेनें जतन केलें आहे त्या इतिहास-प्रेमाचें.

आपल्यासारखे परदेशी लोक ब्रिटनला इंग्लंड म्हणूनच ओळखतात; परंतु तुम्ही न्यूपोर्ट सोडून पश्चिमेकडे प्रवास करूं लागलां की तेथील लोक अगदी आवर्जून सांगतात, “आम्ही इंग्लिश नाही, वेल्श आहोंत.” एकदा आम्ही कार्डिफपासून शंभरसव्वाशें मैलांवर असलेल्या केटले या गांवी नव्यानेच सुरू झालेल्या ‘शॉपशायर स्टार’ या दैनिकाची कचेरी पाहण्यास निघालों होतो. निघतांनाच डॉन रोलॅंडस् गमतीने म्हणाले, “पासपोर्ट वरोबर घ्या. कारण आपण आतां दुसऱ्या देशांत जाऊन येणार आहोंत.”

डॉन रोलॅंडस् अस्सल वेल्श तर त्यांची पत्नी मेरी कट्टर इंग्लिश—अगदी खास मिडलॅंडस्मधली. त्यामुळे त्या दोघांत इंग्लंड श्रेष्ठ की वेल्स श्रेष्ठ यावर गमतीने वादविवाद होई तेव्हा आमच्यासारख्या परदेशी पाहुण्यांची खूपच करमणूक होई. ‘वेल्ससारख्या मागासलेल्या देशांतील एका तरुणाला सुधारण्यासाठी मी मिशनरी वृत्तीने मुद्दाम येथे आलों.’ असें मेरी हसत हसत आम्हाला सांगू लागत तेव्हा डॉन अक्षरशः खवळून उठत.

कार्डिफ ही वेल्सची राजधानी असल्यामुळे वेल्सच्या स्वतंत्र अस्मितेच्या कल्पनेला इथे विशेषच धार चढते. आधी वेल्सचा साराच परिसर डोंगराळ आहे. त्यांतहि उत्तर वेल्स हा खास पहाडी प्रदेश; त्यामुळे दळणवळणाची साधनें कमी. साहजिकच या लोकांत निराळेपणाची भावना प्रभावी आहे. इंग्रजी भाषेचें मुळीच ज्ञान नसणारे व केवळ वेल्श भाषेंतच व्यवहार करणारे लोक उत्तर वेल्सच्या ग्रामीण भागांत अद्यापि आढळतात; परंतु दक्षिणेकडे मात्र याच्या नेमका उलटा प्रकार. वेल्श भाषा येणारा वेल्श नागरिक भेटणें दुर्भिलच. आतां शाळांतूनहि वेल्श भाषा सक्तीची केली आहे. परंतु या भाषेला आतां कांहीच भविष्य नसल्यामुळे केवळ पास होण्याचा विषय म्हणूनच विद्यार्थी दोनचार वर्षे या भाषेची पोपटपंची करीत असतात इतकेंच. वेल्श भाषेच्या पेपरांत आपला मुलगा नापास झाला की एरवीं वेल्श संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाचे गोडवे गाणारा बाप फारशी खंत करीत नाही; कारण त्याला माहित असतें की अभि-

मान म्हणून हें सारें ठीक असलें तरी आपल्या पोराने आपलें भावी जीवन कर्तृत्वसंपन्न करायचें आहे तें इंग्रजी भाषेचें बोट धरूनच !

लॉर्ड जार्ज हा वेल्श माणसाच्या अभिमानाचा एक खास विषय. ब्रिटनच्या प्रधानमंत्रीपदावर आरूढ झालेला तो पहिला वेल्श. त्यांतूनहि 'कॉमनर', त्यामुळे त्याच्यासंबंधी बोलतांना वेल्श नागरिक गहिवरून येतो.

कार्डिफमधल्या त्याच्या पुतळ्याजवळून एकदा आम्ही चाललों असतांना रोलॅंडस् म्हणाले, " दुसऱ्या महायुद्धांत चर्चिल यांनी जसें अनन्यसाधारण कर्तृत्व गाजविलें आहे तेवढ्याच तोलाचें कार्य लॉर्ड जॉर्ज यांनी पहिल्या महायुद्धांत केलें आहे. या शतकांतला सर्वश्रेष्ठ ब्रिटिश म्हणून चर्चिल यांचा गौरव होत आहे. पण या विरुद्धावर त्यांच्याइतकाच लॉर्ड जॉर्ज यांचाहि अधिकार आहे हें निदान इतिहासाच्या अभ्यासकाला तरी नाकारतां येणार नाही हें निश्चित. "

अॅन्युरिन वेव्हिन या दिवंगत वेल्श नेत्याने आपल्या एका लेखांत हाच दावा केल्याचें मीं वाचलें आहे.

चर्चिल यांच्या लोकप्रियतेला त्यांच्या मृत्यूनंतर विशेष उधाण आलें. त्यांची अंत्ययात्रा ज्यांना पाहावयास मिळाली त्यांना हें दिसून आलें की, ब्रिटिश जनतेने आपल्या सम्राटापेक्षांहि अधिक प्रेम केलें तें या वीरपुरुषावर. मात्र त्यांच्या निधनानिमित्त सुट्टी न दिली गेल्याने त्यांच्यावरच्या प्रेमाचें सरकारी प्रदर्शन तेथें झालें नाही ही गोष्ट वेगळी.

चर्चिल यांची अंत्ययात्रा शनिवारीं सकाळीं निघणार होती. या अंत्ययात्रेला हजर राहातां यावें यासाठी ब्रिटनच्या सर्व भागांतून लंडनला आलेल्या हजारो लोकांनीं शुक्रवारीं रात्रींच रस्त्यांवर मुक्काम ठोकला. अंग गोठवून टाकणाऱ्या थंडीपासून आपला साधेल तेवढा बचाव करण्यासाठी त्यांनी रस्त्यावरच राहुच्या उभारून आणि शेकोट्या पेटवून शुक्रवारची सारी रात्र व्यतीत केली.

चर्चिल यांचें खाजगी जीवन निरपवाद होतें. याउलट लॉर्ड जॉर्ज यांचें आयुष्य सैराट स्वैराचाराने डागळलें गेलेलें. त्यांच्या भावानें लिहिलेल्या चरित्रांतहि या स्वैराचाराचे अनेक पुरावे वाचावयास मिळतात. असामान्य कर्तृत्वाला निष्कलंक चारित्र्याची जोड मिळाली नाही तर हें कर्तृत्वहि कसें उपेक्षिलें जातें याचें बोलकें उदाहरण म्हणजे लॉर्ड जॉर्ज यांचें जीवन !

स्वतंत्र नागास्तान, स्वतंत्र द्राविडीस्तान, स्वतंत्र शिखिस्तान अशा एकांतिक

घोषणा जशा आपल्याकडे ऐकूं येतात तशीच स्वतंत्र वेल्सची चळवळ कांही मूठभर तरुणांनी तेशेहि सुरू केली आहे. वेल्सने इंग्लंडपासून फुटून निघावें, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेंत एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून वेल्सला मान्यता मिळाली पाहिजे, इंग्रज साम्राज्यवाद्यांच्या जोखडांतून वेल्सची मुक्तता झालीच पाहिजे, अशा आशयाच्या घोषणा तेथल्या भिंतींवरहि आढळून येतात. वेल्सच्या वेगळेपणाचा इथल्या सर्वसामान्य नागरिकाला चांगलाच अभिमान आहे; परंतु स्वतंत्र वेल्सची चळवळ मात्र त्याला मूर्खपणाची वाटते. ब्रिटिश लोकसभेची निवडणूक आली की स्वतंत्र वेल्सवाले लोक आपले तीस-पस्तीस उमेदवार उभे करतात आणि ते सर्वजण सणसणीत आपटी खातात. बहुतेकजण तर डिपॉझिटेंहि गमावतात. निवडणुकीच्या वेळेचा हा गमतीचा खेळ येथल्या लोकांच्या चांगलाच अंगवळणी पडला आहे. कुठेंच स्थान न राहिलेल्या तऱ्हेवाइकांची अस्तित्व दाखविण्यासाठी चाललेली धडपड एवढ्याच भावनेने वेल्स मतदार या चळवळीकडे पहात असतो. कधी कधी मात्र ही चळवळ हिंसात्मक आचार करूं पाहते आणि तेव्हा मात्र वेल्स नागरिक तिच्याविरुद्ध खवळून उठतो.

परंतु हा अतिरेकी भाग सोडला तरी जॅक जॉनसारखा वृद्धदेखील पुनःपुन्हा सांगत असतो, “ वेल्स हा स्वतंत्र समाज आहे, अनेक अर्थानी तें एक स्वतंत्र राष्ट्रच आहे. ” जॅक मूळचा खाण कामगार; परंतु पहिल्या महायुद्धांत रणांगणावर जाऊन परतल्यावर त्याने हा पेशा सोडला आणि केवळ लिखाणवर उदरनिर्वाह करण्याचा निश्चय केला. त्याच्या साऱ्या कादंबऱ्या वेल्समधील खाण-कामगारांभोंवती विणल्या गेल्या आहेत. एकेकाळीं गाजलेला हा कादंबरीकार आतां विस्मृतीच्या पडद्याआड गेलेला आहे. नुकतीच त्याने *Burnt Offering* नांवाची कादंबरी पुरी केली आहे. आपल्या मृत्यूनंतर ती प्रकाशित व्हावी अशी त्याची इच्छा आहे. कारण तसें झालें तरच त्या कादंबरीची दखल घेतली जाईल असें त्याला वाटतें.

जॅकचें वाचन मात्र अद्यापहि तडाखेबंद आहे. माझ्याशीं बोलतांना तो म्हणाला, “ तुमच्या मनोहर माळगांवकरांच्या ‘Princes’ आणि ‘A Bend in the Ganges’ या दोन्ही कादंबऱ्या मी नुकत्याच वाचल्या आहेत. सरंजाम-

शाहीचे बारकावे टिपणारी Princes मला आवडली असली तरी मी भारावून गेलों तो मात्र A Bend in the Ganges ने. ”

संभाषणाच्या ओघांत ‘ प्रिन्सेस ’ चा ‘ सह्याद्रि ’ मध्ये अनुवाद होत आहे हें मी जॅक जोन्स यांना सांगितलें तेव्हा ते म्हणाले, “ खरं म्हणजे साऱ्याच नासांकित इंग्रजी कादंबऱ्यांचा तुमच्या भाषांत अनुवाद व्हायला हवा. आणि त्याबरोबर तुमच्याकडल्या निवडक कादंबऱ्यांचे इंग्रजी अनुवाद आम्हांलाहि उपलब्ध व्हायला हवेत. दूर अंतरावरचीं माणसं समजून घ्यायला ललित वाङ्मयासारखं दुसरं साधन नाही. दर वर्षी कितती तरी नवनव्या जपानी कादंबऱ्यांच्या इंग्रजी आवृत्त्या पाहायला मिळतात. भारतानं या बाबतींत जपानचं अनुकरण करायला कांहीच हरकत नाही. ”

जॅक जॉनसारखा वृद्ध जसा सारखें ‘ आमचें वेल्स, आमचें वेल्स ’ म्हणत होता, नेमकी तशीच भाषा पंचवीस तीस वर्षांच्या ग्वेन डेव्हिस या तरुणाकडूनहि मला ऐकावयास मिळाली. सरकारी माहितीखात्यांतला तो एक साधासुधा कर्मचारी. कार्डिफला आलेल्या पाहुण्यांची सरबराई करणें हें त्याचें काम. परंतु केवळ नोकरी म्हणून ग्वेन या कामाकडे पहात नाही. आपल्या घरीं अगदीं जवळचा नातेवाईक यावा या भावनेने तो परदेशी पाहुण्यांची देखभाल करतो. वेल्श लोकगीतें तर तो अशा खड्या सुरांत म्हणून दाखवितो की त्या भाषेचा मुळीच गंध नसलेला माझ्यासारखा परदेशी माणूस देखील त्याला म्हणत होता,

“ ग्वेन, आणखी एक गीत गाऊन दाखव ना ! ”

चार-पांच वेल्श शब्द देखील त्याने मला शिकविले होते. त्यांतला एकच शब्द अद्याप माझ्या ध्यानांत राहिला आहे. भोजनापूर्वी मद्यपानाला आरंभ करतांना काचपात्राला काचपात्र भिडवीत इंग्रज माणूस म्हणतो ‘ To your health. ’ ग्वेनसारखा वेल्श तरुण म्हणतो, “ याखिद्दा. ”

‘ ब्रिटनचा दौरा करीत असलेलें पूर्व भारतांतल्या चार आमदारांचें एक शिष्टमंडळ कार्डिफला आलें होतें. या आमदारांचा परिचय व्हावा म्हणून ग्वेनने मला रात्री ‘ माँटाना ’ रेस्टॉरॉमध्ये जेवावयास बोलाविलें. ब्रिटिश रीति-रिवाजाप्रमाणे भोजनास प्रारंभ होण्यापूर्वी रेड वाइन मागविण्यांत आली. या चार

आमदारांत उत्तर भारतांतील एका विधानसभेचे एक उपसभापति होते. भोजन आटोपल्यानंतर मोटारींत बसण्यापूर्वी त्यांनी मला बाजूला नेऊन सांगितलें, “मैने यहाँ मद्यपान किया यह बात भारतमें किसीको मत बताना !”

वेन डेव्हिसवरून आणखी एक गंमतीची गोष्ट आठवली. वेल्समध्ये डेव्हिस व जोन्स या आडनांवांचीच माणसें फार. साधी कार्डिफची टेलिफोन-डिरेक्टरी उघडली तरी आठ-आठ दहा-दहा पानें या दोन आडनांवांनी व्यापल्याचें आढळून येतें.

यासंबंधीच एकदा गप्पा चालू असतांना रोलॅंड्स म्हणाले, ‘एखाद्या लहान गांवांत गेलांत तर तिथं तुम्हाला निम्मे डेव्हिस व निम्मे जोन्स आढळून येतील. परंतु त्यामुळे गोंधळ उडूं नये म्हणून तेथील लोकांनी एक गंमतीची युक्ति योजलेली असते. गॅसकंपनींत काम करणाऱ्या जोन्सला ‘जोन्स दि गॅस’ तर कोळसा खाणींत चाकरी करणाऱ्या जोन्सला ‘जोन्स दि कोल’ असें संबोधलें जातें. आणि निकट परिचयाच्या लोकांत तर केवळ गॅस, कोल अशा नांवांनीच व्यक्तींचा उल्लेख होऊं लागतो. इतकेंच काय पण परदेशांत दीर्घकाळ वास्तव्य करून परतलेल्या एखाद्या डेव्हिसला गांवकरी काय म्हणतात, ठाऊक आहे ? डेव्हिस दि फॉरेन !”

“तुमच्या इथं अंत्ययात्रेची सारी व्यवस्था करणारे कंत्राटदार खूप दिसतात. मग असा व्यवसाय करणाऱ्या एखाद्या डेव्हिसचा कसा उल्लेख केला जातो ?” मी गंमतीने विचारलें.

“डेव्हिस दि फ्यूनरल !” हंसत हंसत रोलॅंड्स उद्गारले.

वेल्स माणूस बोलायला अघळपघळ आणि स्वागताला दिलदार. इंग्रज माणसाचा जगविख्यात तुटकपणा या पहाडी प्रदेशाला बिलकूल मंजूर नाही. रस्त्यावरचा अनोळखी माणूसदेखील Good Morning करायला विसरत नसे. स्टेशनवरचा तिकिटचेकर ‘Oh, too cold. Let’s pray for Sun’ असें कांहीतरी बोलल्यावांचून तिकीट पहात नसे.

आमच्या तिथल्या वास्तव्यांत रोलॅंड्स यांनी आम्हां सर्वांना दोनदां पार्टीला बोलावले होते. पार्टीच्या आदल्या दिवशीं मेरी रोलॅंड्स स्वतः आंतरराष्ट्रीय भवनांत येऊन ‘उद्यां सायंकाळीं अवश्य यायचं हं’ असें आवर्जून सांगून जात. रोलॅंडस् यांच्या घरीं आम्ही सारे जमलों की ते पतिपत्नीच नव्हे तर त्यांचीं तीनहि मुलें स्वागताचा अक्षरशः भडिमार करीत. आलेल्या पाहुण्याची सरबराई

करण्याची जबाबदारी घरांतल्या प्रत्येकावर आहे याची जाणीव तेथल्या लोकांच्या रक्तांतच मुरली असावी. आपल्या माहेरचें माणूस यावें आणि त्याला किती अनुकाय खायला देऊं असें गृहिणीला वाटावें त्याप्रमाणें मेरी रोलॅंडस यांची सारखी धांदल चाललेली असायची. पांच मिनिटें कांही त्या स्वस्थ बसत नसत. स्वयंपाकघरांत जाऊन प्रत्येक वेळीं त्या नवनवा पदार्थ घेऊन येत आणि मुरब्बी 'खवय्या' च्याहि नाकीं नऊ यावेत इतका आग्रह करीत. रोलॅंडस तर व्हाइट वार्डन व रेड वार्डन यांच्या भल्या मोठ्या बाटल्या घेऊनच उभे असायचे.

चेष्टा, गप्पा यांची अशी कांही दंगल उडायची की, हजारो मैलांवरच्या निरनिराळ्या देशांतून आलेल्या व नुकतीच परस्परांची ओळख झालेल्या तरुणांचा हा मेळावा आहे, असें कुणाला सांगितलें असतें तर तें त्याला खरें वाटलें नसतें. रोलॅंडस यांची वृद्ध आईहि त्या दिवशीं मुद्दाम आपल्या मुलाकडे यायची आणि आमच्यापैकी प्रत्येकाची अगत्यपूर्वक चौकशी करायची. त्यांचा दहा अकरा वर्षांचा मुलगा सायमन जादूचे प्रयोग करून मनोविनोदन करायचा.

गप्पांचा ओघ मंदावतो न मंदावतो तोंच रेकॉर्ड प्लेअरवर पाश्चात्य गीतांचे स्वर घुमूं लागत आणि मग त्या गीतांच्या तालावर नाचत नाचतच रोलॅंडस पेले भरण्याचें काम पार पाडीत. तिथे हजर असलेल्या प्रत्येक तरुणाच्या ओळखीचीं गीतें लावण्याचीहि ते दक्षता घेत. लता मंगेशकर आणि महंमद रफी यांनी गायलेलीं चित्रगीतें व बिस्मिल्लाखानांची सनई आणि रविशंकरांची सतार मी रोलॅंडस यांच्या दिवाणखान्यांत ऐकली.

रोलॅंडस टॉम्सन फौंडेशनच्या शिक्षणाक्रमाचे संचालक तर जॉन ह्यूज सहसंचालक. वृत्तपत्राच्या तंत्रांत रोलॅंडस वाकब्रगार तर या शास्त्राचा मंत्र ह्यूज यांना पाठ ! आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा त्यांचा व्यासंग अतिशय दांडगा. त्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानाच्या वेळीं प्रश्न-उपप्रश्न यांच्या सतत फैरी झडत, आणि त्यांना उत्तरें देतांना ह्यूज यांच्या व्यासंगाची प्रचीति पटे. एकदा दक्षिण आफ्रिकेंतील वर्णविद्वेषासंबंधी चर्चा सुरू झाली त्यावेळीं श्वेतवर्णीयांच्या अहंगंडा-विषयीं ह्यूज इतक्या संतापाने व इतका वेळ बोलत होते की लंचची वेळ संपत आली तरी आम्ही वर्गांतून बाहेर पडलेलो नव्हतो.

अमेरिकेच्या परराष्ट्रीय धोरणाविषयी चर्चा सुरू झाली की तीत आम्हां बारा जणांपैकी कार्मेन नव्हारो ही फिलिपिनो तरुणी हिरीरीने भाग घ्यायची. “अमेरिकेच्या शांतताप्रेमावर इतर लोकांनी भले विश्वास ठेवावा; पण त्यांचें शांतता-प्रेम ही काय चीज आहे याचा आम्ही फिलिपिनो लोकांनी भरपूर अनुभव घेतला आहे.” असें ती पुनः पुनः सांगत असे.

या चर्चेसंबंधी सर्वांत उदासीन असायचा तो युरुग्वायचा जेरी फर्नांडिझ. वर्गांत कोणाचेंहि व्याख्यान असो, तो आपला खाली मान घालून लिहीत बसलेला असायचा. व्याख्याता त्याच्याकडे मोठ्या समाधानाने पाही. आपल्या व्याख्यानाचीं टिपणेंच तो लिहीत आहे असें व्याख्यात्याला वाटायचें. पण खरा प्रकार असा असायचा की, जेरी आपल्या वळणदार अक्षरांत आईला किंवा प्रेयसीला पत्रें लिहीत असायचा. यांतलें प्रत्येक पत्र तो पोस्ट्यांत टाकी असें नव्हे; त्याने पाठविलेल्या पत्रांपेक्षा न पाठविलेल्या पत्रांचीच संख्या अधिक होती. पण सतत पत्र लिहीत बसणें हा त्याचा छंद होता.

जेरी कमालीचा नाट्यवेडा होता. दर सोमवारीं मिळणारे पांच पाड तो शुक्रवारपर्यंत राखून ठेवी आणि शनवारीं पहिल्या गाडीनें लंडनला जाऊन तेथलें नाटक पाहून परत येई. नाटकें पाहण्यासाठीच हे पैसे मिळत अशी त्याची समजूत होती.

डिक विल्सन या आमच्या ऑस्ट्रेलियन सहाध्यायाने ब्रिटनमध्ये येतांच एक छोटीशी मोटार खरेदी केली होती. शनिवार-रविवारीं या मोटारींतून दूरवर सफर करून येणें हा त्याचा खास शोक होता. सहलीच्या वेळीं गाडींत पेट्रोल भरण्यासाठी फौंडेशनकडून मिळणारे पांच पौंड खर्च केले की डिक कृतकृत्य होई. याउलट जपानच्या काझुओ टेराओला ब्रिटनमध्ये पाहण्यासारखें कांही आहे ही कल्पनाच मंजूर नव्हती. ‘आमच्या जपानच्या मानाने ब्रिटन खूप मागासलेलें वाटतं.’ हें त्याचें पालुपद असे. त्यामुळे फौंडेशनकडून मिळणारें मानधन फळें आणि फुलें खरीदण्यामध्येच तो खर्च करून टाकी.

आमचा शिक्षणक्रम संपत आला त्या सुमारास ह्यूज यांची प्रकृति बिघडली

आणि त्यांनी वर्गांत येणें थांबवलें. परंतु अशाच आजारी अवस्थेंत एका शनिवारीं सकाळीं ते माझ्या खोलींत आलेले पाहातांच मला आश्चर्य वाटलें.

‘तुला लंचला बोलवायला आलोंय.’ खोलीत शिरतांक्षणींच त्यांनी येण्याचा हेतु विशद केला. दीडदोन तास आम्ही माझ्या खोलींतच गप्पा मारीत बसलों. एकच्या सुमारास आम्ही त्यांच्या घरीं जाण्यासाठी म्हणून उठलों तेव्हा त्यांच्या लक्षांत आलें की मोटारीची किळी हरवली आहे. दुसरी किळी आणीपर्यंत तीन वाजले. परंतु तरीहि त्यांची मोटार नीट चालेना. फर्लांगभर गेलों की ती रुसून बसायची. पेनार्थ ते कार्डिफ हा पांच मैलांचा प्रवास पुरा करायला आम्हांला पांच तास लागले. घरांत शिरतांना ते हंसतहंसत म्हणाले, “तुम्ही हिंदू लोक उपास करतां ना ! पण ब्रिटनमध्ये मात्र आतपर्यंत तूं उपास केला नसशील. आज ती संधि लाभल्याबद्दल माझ्या गाडीचे तूं आभारच मानावयास हवेत.”

मीहि हंसत म्हणालों, “अवश्य. ब्रिटनमध्ये मी ‘शनवार’ केला हें माझ्या आईला कळलें तर तिला खचित आनंद होईल.”

हयूज यांचें मला नुकतेंच पत्र आलें आहे. त्यांत त्यांनी ‘या शनिवारच्या उपासाची कहाणी आईला सांगितलीस काय’ असें आवर्जून विचारलें आहे.

कार्डिफहून सायंकाळीं साडेसांचच्या लोकलने आम्ही पेनार्थला परतत असूं. त्यापूर्वी एका विशिष्ट दुकानांतूनच मी सिगारेट खरेदी करीं. तें दुकान होतें बॅरी नांवाच्या माणसाचें. पण तो दुकानांत कधींच नसायचा. दुकानचीं सारीं सूत्रें त्याने मिसेस ग्रिबलच्या हातीं सोपविलीं होतीं. निघायच्या आदल्या दिवशीं मीं तिला म्हटलें, “उद्यां सकाळीं आम्ही येथून कूच करणार.”

“निघतांना एकदा इथं अवश्य येऊन जा.”

“कां ? कांही विशेष ? लंडनमध्ये कोणास कांही निरोप सांगायचा आहे का ?”

“तें मी उद्या सकाळीं सांगेन.”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी त्या दुकानांत गेलों. तिचा निरोप घेऊन बाहेर पडतांना तिनें महागड्या सिगारेटचा एक डबा माझ्या हातांत दिला आणि म्हटलें, “ही माझी भेट तूं नाकारणार नाहीस अशी मला आशा आहे.”

दुबळ्या शब्दांचा आधार घेत मी तिचे आभार मानले.

आम्हाला निरोप देण्यासाठी स्टेशनवर बरीच मित्रमंडळी आलेली होती. गाडी सुटायची वेळ झाली तरी एकमेकांचे पत्ते टिपून घेण्याचें काम पुरें झालें नव्हतें. एवढ्यांत गाडीची शिटी वाजली, रंगीवेरंगी रुमाल फडफडले आणि गाडीने लंडनच्या रोखाने धांव घेतली.

कार्डिफ कायमचें दृष्टिआड झालें होतें.

धुव्यांत हरवलेली नगरी

मी आता लंडनला परतत होतो. अकरा आठवड्यांपूर्वी पुण्याहून लंडनला आलों होतो तो कार्डिफला जाण्याच्या घाईतच. त्यामुळे विमानतळ ते पॅडिंग्टन स्टेशन या तासा-दीड-तासाच्या प्रवासांत लंडनचें जें काय धावतें दर्शन घडलें होतें तेवढेंच. या वेळीं मात्र लंडनला चांगला पंधरा दिवस मुक्काम होणार होता.

माझ्या तीनहि दोस्तांनीं मात्र कार्डिफला येण्यापूर्वीं लंडनला भरपूर वास्तव्य केलें होतें. जेरी फर्नांडिझ दर शनिवारीं नाटकें पाहण्यासाठीं लंडनला येत होता तर डिक विल्सनने तेथे एक छोटीशी खोलीच घेऊन ठेवली होती. क्योडो या जपानी वृत्तसंस्थेच्या लंडनमधल्या कचेरींतला टानिझाकी, काझुओ टराओचा एके काळचा सहकारी होता. त्यामुळे पंधराएक दिवस त्याच्या बिन्हाडीं मुक्काम केल्यावर स्वारी कार्डिफला आली होती. त्यामुळे आपण लंडनला परतत आहोंत याचें या तिघांपैकी कोणालाहि 'थ्रिल' वाटत नव्हतें.

कार्डिफहून गाडी सुटतांच, लंडनमधल्या वास्तव्यांत काय काय पाहतां येणें शक्य आहे याचें मी मनाशीं टाचण करीत होतो तेव्हा हे तिघेहिजण लंडन सोडल्यानंतर कुठे कुठे जातां येणें शक्य आहे याचे आराखडे तयार करीत होते. एक तर या तिघांनाहि मायदेशीं तांतडीने परतण्याची घाई नव्हती. शिवाय परकीय चलन कसें मिळवावें याचीहि विवंचना करण्याचें त्यांना कारण नव्हतें. पुण्याच्या खात्यांतील पैसे मुंबईच्या खात्यांत बदलून घेणें जितकें सोपें वाटावें तितक्या सहजतेने ते आपल्या देशांतून लंडनला पैसे मागवूं शकत होते. डिक-जवळच्या ऑस्ट्रेलियन नोटा ब्रिटनमधली कुठलीहि बँक विनातक्रार स्वीकारीत होती, तर जेरी आणि काझुओजवळचे डॉलर हॉटेलवाला देखील आनंदाने आपल्या गळ्यांत कोंबत होता.

काञ्चुओ तर विशेष खूष होता. कारण दोन-चार दिवसांतच त्याची सहचारिणी टोकियोहून लंडनला येणार होती आणि नंतर ते दोघे रमतगमत युरोप पाहत सावकाशीने 'निप्पोन' ला परतणार होते. स्पॅनिश मातृभाषा असलेल्या जेरीला स्पेन पहिल्याशिवाय युरुग्वायला परतणें नामंजूर होतें. डेली 'टेलिग्राफ' मध्ये वर्षभरा महिने उमेद्वारी केल्यावरच डिक कांगारूंच्या प्रदेशाच्या रोखाने आपली मोटार हाकणार होता.

जेरी तर प्रवासाचा खास पौकिन. त्यामुळे त्याने ब्रिटनला येण्यापूर्वीच अर्धा-अधिक युरोप पाहून घेतला होता. स्पॅनिशबरोबरच इटालियन, फ्रेंच आणि इंग्रजी या भाषाहि त्याला चांगल्या अवगत होत्या. त्यामुळे कमी खर्चांत युरोप-भर कसे हिंडावें यासंबंधीच तो सारखें बोलत होता. प्रत्येक देशांतील लोकांची आणि त्यांच्या बोलीभाषेचीं वैशिष्ट्यें त्याने अचूक हेरलीं होतीं. तो सांगत होता, "स्पॅनिश माझी मातृभाषा असल्यामुळे तिच्यासंबंधी मला अभिमान वाटणें साहजिक आहे; परंतु खरं सांगतां, बारीक सारीक छटा व्यक्त करण्याचे इंग्रजीचे सामर्थ्य मला तरी अजोड वाटतं. जी गोष्ट इंग्रजीची तीच लंडनची. पॅरिस रोमची कलाकुसर किंवा बर्लिन-मॉस्कोची भव्यता या शहराला लाभली नसेल, पण लंडन-सारखं खानदानी शहर माझ्या तरी पाहण्यांत नाही."

आमचें हें बोलणेंचालणें चाललें असतांनाच गाडीचा वेग मंदावला. पुण्याहून मुंबईकडे निघालें की करीरोड, चिंचपोकळी स्टेशनांच्या परिसरांत जशा चाळी दिसतात तशा चाळी दिसूं लागल्या. दुपारीं तीनचा सुमार होता तरीहि धुकें आणि धूर यांची संमिश्र काळोखी दाटून आली आणि सराईत प्रवाश्याच्या थाटांत जेरी म्हणाला, "Yes, this is the city of mist and fog."

क्रॉमवेल रोडवरच्या 'हॉटेल युरोप' मध्ये आम्हांला जायचें होतें. आम्ही चौवेजण असल्यामुळे दोन टॅक्सी करणें भाग होतें. त्यामुळे प्रत्येकाच्या खिशांतले दहा-दहा शिलिंग तरी कमी होणार होते. म्हणून पॅडिंग्टनपासून ग्लॉस्टर रोडपर्यंत 'ट्यूब'ने जाण्याची डिकने सूचना करतांच मी तात्काळ होकार भरला. एक तर गेल्या महायुद्धाच्या काळांत आपल्याकडे वर्तमानपत्रांत ज्याप्रमाणे 'Travel when you must' च्या जाहिराती येत असत त्याप्रमाणेच परतीच्या प्रवासांत 'Spend when you must' हें सूत्र मी मनार्शी पक्कें केलें होतें. ही गोष्ट जशी मी माझ्या मित्रांना सांगूं शकत नव्हतां, तशी आणखीहि एक न

सांगण्यासारखी गोष्ट होती. 'ट्यूब' हा वाहन-प्रकार मी प्रथमच अनुभवणार होतो.

जशी येथे टॅक्सी परवणार नव्हती तसाच हमाल हाहि झेपण्यासारखा प्रकार नव्हता. तेव्हा 'जय स्वावलंबना'चा पुकारा करीत सतरा किलोचें सामान उचललें आणि अक्षरशः धापा टाकीत आम्ही चौघांनी प्लॅटफॉर्म ओलांडला. ट्यूबमध्ये बसल्यानंतर मात्र तिची नवलाई मनांतून पळाली. मुंबईची उपनगरी गाडी सतत बोगद्यांतून चालली तर जसें वाटेल तसाच तो अनुभव होता. फक्त पायफळ्यांवर उभें राहणें तेथें शक्य नसतें. कारण गाडी सुटतांच डब्यांचे दरवाजे जे बंद होतात ते पुढल्या स्टेशननवर गाडी थांबल्यावरच उघडले जातात. लोकल ही जशी मुंबईकरांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे तशीच 'ट्यूब'हि लंडनकरांच्या निकट परिचयाची !

मोटार कोठे ठेवावयाची हा प्रश्न लंडनमधल्या धनिकांनाहि सतावतो व त्यामुळे तो आपल्या घरापासून मोटारीने निघाल्यावर जवळच्या ट्यूब स्टेशनजवळ गाडी ठेवून सारा दिवस ट्यूबनेच हिंडत असतो. त्याचें मालकीचें वाहन त्याला फक्त घरांतून ट्यूब स्टेशनपर्यंत जाण्यायेण्यालाच काय तें उपयोगी पडतें. अर्थात् हें सारें सोमवारपासून शुक्रवारपर्यंत; शनिवार - रविवारीं तो ट्यूबपाशीं फिरकत देखील नाही. आपली गाडी काढून जवळच्या 'बीच'वर गेलें की त्याच्या आठवड्याचा शिणवठा जातो.

लंडनला राहून आलेल्या माणसाच्या तोंडून पिक्डिली सर्कस, स्टँड, ट्राफल्गार स्क्वेअर आदि स्थळांचा सारखा उल्लेख होत असतो. त्यामुळे 'हॉटेल युरोप' मधील खोलीचा कब्जा घेतल्यानंतर आम्ही भ्रमंतीस निघालों तेव्हा डिक 'लंडन'करांच्या रुबाबांत येथली सारी माहिती मला सांगत होता. पिक्डिली सर्कस भागांतून हिंडतांना मला मुंबईच्या फोर्टमधून वावरल्याचा भास होत होता. ट्राफल्गार स्क्वेअर खूप भला मोठा असला तरी मला आठवण झाली ती फ्लोरा फाउंटनची. लंडन नवें वाटलें तरी निराळें वाटत नाही असें सुप्रसिद्ध लेखिका अनिता देसाई यांनी म्हटल्याचें मीं नुकतेंच वाचलें आहे. माझीहि प्रतिक्रिया यापेक्षा वेगळी नव्हती.

परंतु इतर युरोपीयन शहरांप्रमाणेच लंडन खुलतें अन् फुलतें तें रात्रींच. पिकॅडिली सर्कसमधली जाहिरातींच्या निऑन साइन्सची झळाळी किंवा ट्राफल्गार स्क्वेअरमधील नेल्सनच्या स्तूपावर टाकलेले प्रकाशझोत यांमुळे दिवसा अतिशय सामान्य वाटणारे हे भाग रात्रीं भलतेच उजळून निघालेले असतात.

सोहो किंवा केंब्रिज आदि भाग रंगेल्यणावद्दल खास प्रसिद्ध. स्ट्रिप्टीज म्हणून नेहमी उल्लेखिला जाणारा अर्धनग्न स्त्रीदेहाच्या कलाहीन आविष्काराचा बाजार मांडलेला असतो तो याच विभागांत. या दुकानांच्या बाहेर स्त्रियांची वीभत्स चित्रे लावलेलीं असतात; आंतल्या अंधान्या भागांतून उत्तान स्वर कानीं येत असतात आणि या कार्यक्रमांचे दलाल जवळच फूटपाथवर रेंगाळणाऱ्या नागरिकांना आंत येण्याविषयी गळ घालीत असतात. या भुलभुलावणीला लंडन-मधला नागरिक बळी पडत नाही हें त्यांना पक्कें माहित असतें. त्यामुळे परदेशी प्रवासी हेरण्यांत यांची नजर तरवेज झालेली असते. डिकने आम्हांला हा सारा प्रकार अर्थातच समजावून सांगितलेला होता. त्यामुळे त्या भागांतून नुसता फेर-फटका मारण्याशिवाय अन्य कोणतीच उत्सुकता शिल्लक राहिली नव्हती.

तेथून केंब्रिज सर्कसलगतच्या एका चित्रपटगृहासमोर, रस्त्याच्या मधोमध दोन गृहस्थ नकला, नाच, गाणीं आदि मनोरंजन प्रकाराचें फुकट दर्शन घडवीत होते. त्यांचे दोन सहकारी कसलीं तरी वाद्ये वाजवून या 'रस्ता कलावंतां'ना साथ करीत होते. रस्त्याच्या दोहों बाजूला बराच मोठा जनसमुदाय जमला होता. अर्धा-पाऊण तास हा कार्यक्रम चालला होता. त्यानंतर त्यांनी आपल्याकडे डोंबाऱ्याचा खेळ आटोपल्यानंतर जसे पैसे गोळा केले जातात त्याच थाटांत थाळ्या फिरविण्यास सुरुवात केली. तीन पेन्स व सहा पेन्सचीं नाणीं थाळ्यांत फेकलीं जात होतीं. येथपर्यंतचा प्रकार नवा वाटला नाही. गंमत वाटली ती पुढेच. पांच-दहा मिनिटें पैसा गोळा करण्याचें त्यांचें कार्य चालू होतें. तें संपतांच त्या चौघांजणांनी लगतच्या मोटारींत टुणकन् उडी मारून तेथून कूच केलें. लंडनमधले रस्ता कलावंतहि गाडी पदरीं ठेवूं शकत होते तर !

कार्डिफ-पेनार्थच्या तुलनेने लंडन जसें स्वभावाने तुटक वाटलें तसेंच तें त्या शहरांच्या मानाने कांहीसें बकालहि वाटलें. कदाचित् प्रमाणाबाहेर शहराचा

आकार वाढला की हें असें होत असावें. कार्डिफचा एक गोदी-विभाग सोडला तर प्रणयाचा मनमोकळा आविष्कार रस्त्यावर वा लोकलगाडींत आढळत नव्हता. येथे मात्र कोणताच धरबंद नव्हता. ट्यूबस्टेशनचा प्लॅटफॉर्म या लोकांना सुरक्षित जागा वाटत असावी. गाड्यांची वाट पाहण्याऐवजी प्रियकराची वा प्रेयसीची वाट पाहण्यासाठीच असंख्य तरुणतरुणी तेथे उभीं असत व तो किंवा ती आली की दोघांच्याहि अंगात मदन घुमूं लागे.

पाश्चात्य जीवनांतील प्रणयाचा मनमोकळा आविष्कार मी समजू शकत होतो. परंतु बीटल्सची 'न स्त्री न पुरुष' या थाटाची केशरचना व वेशभूषा जशी मी समजू शकलों नाही तसेंच उत्तान चाळ्यांच्या सीमारेषेपर्यंत पोहोचणारा तो प्रणयहि उबग आणणारा वाटला. कदाचित् त्या वातावरणांतील माझ्या नवखेपणाचा तो परिणाम असावा.

हेंच दृश्य हाइड पार्कवरहि दिसतें. परंतु हाइड पार्कवर गेल्यावर मी शोधत होतो तो 'स्पीक्स कॉर्नर'. ब्रिटनच्या रक्तांत लोकशाही सुरली आहे व मतस्वातंत्र्यावर येथे कोणतेंच बंधन नाही हें एखाद्या रविवारीं संध्याकळीं या कॉर्नरपाशीं गेल्यावर आढळून येतें. कोणालाहि कांहीहि बोलण्याची येथे मुभा. 'राजघराण्याचें उच्चाटन झालेंच पाहिजे' अशी घोषणाहि एखादा वक्ता येथे बिनदिक्कतपणें करूं शकतो. येथे अट फक्त एकच. दंगलीला चिथावणी देणारीं भाषणें करावयाचीं नाहीत. उंच केसाळ टोपी चढवून शांतपणे उभा असलेला 'बॉबी' एरवीं सहनशील श्रोत्याची भूमिका बठवीत असतो. फक्त वक्ता दंगलीला चिथावणी देणारें भाषण करूं लागला की त्याच्यातील पोलीस जागा होतो आणि दंडुका हातांत घेत व्यासपीठाच्या रोखाने तरतरा जाऊं लागतो.

या अवांतर गोष्टींप्रमाणेच लंडन लक्षांत राहतें तें त्याच्या नाट्यप्रेमासुळेच ! या शहरांत एकूण ७८ नाट्यगृहे आहेत आणि एक रविवारचा दिवस सोडला तर या सर्व नाट्यगृहांत दररोज नाट्यप्रयोग होत असतात. बुधवारीं आणि शनिवारीं तर दोनदोन प्रयोग ठेवले जातात. आयत्या वेळीं तिकिट मिळणें दुर्लभ ठरावें इतक्या गर्दींत हे नाट्यप्रयोग चालू असतात. वृत्तपत्रांतहि बोलपटांपेक्षा नाटकांच्याच जाहिराती फार.

कांही कांही नाटके तर वर्ष-वर्ष चालू असतात. परंतु या बाबतींत विक्रम केला आहे तो अंगाथा ख्रिस्तीच्या ' माउसट्रॅप ' या रहस्यप्रधान नाटकाने. गेलीं तेरा वर्षे हें नाटक ' अँवेसॅडर्स 'च्या रंगमंचावर सारखें उभें आहे. गेल्या तेरा वर्षांत या नाटकांतील कलाकार तीन वेळां बदलले गेले. परंतु नट-संच बदलला तरी नाटकाची लोकप्रियता मात्र तिळमात्र कमी झालेली नाही.

कार्डिफला गेल्यापासून ' Now in the thirteenth year ' अशी या नाटकाची जाहिरात मी रोज वाचीत होतो. त्यामुळे लंडनच्या मुक्कामांत हें नाटक पाहावयाचेंच असें मी ठरविलें होतें. जेरी फर्नांडीझ हा आमचा नाट्य-क्षेत्रांतील मार्गदर्शक. त्यामुळे त्याला घेऊनच मी या नाटकाला गेलों होतो. ' एका खुनाचा तपास करण्यासाठी हॉटेलमध्ये मुक्कामास आलेला तोतया पोलिस अधिकारीच स्वतः खुनी असतो व आपणच हा खून केला आहे अशी आपण होऊन त्यालाच कबुली द्यावी लागते ' असें या नाटकाचें थोडक्यांत सूत्र आहे.

या नाटकाचा प्रयोग मला अतिशय आवडला. जेरीचें मात्र या नाटकाबद्दल तितकेंसें चांगलें मत नव्हतें. एक तर लंडनमधील वास्तव्यांत निरनिराळ्या मित्रांच्या आग्रहामुळे त्याला हें नाटक अनेक वेळां पाहावें लागलें होतें. माझ्या-बरोबरहि तो कुरकुरतच आला होता. त्यामुळे या नाटकांतली त्याची चव गेली होती. शिवाय संगीतिका हा त्याचा खास आवडीचा विषय असल्यामुळे हें साधेंसुधें गद्य नाटक त्याला निष्प्रभ वाटलें होतें.

त्याने आम्हां सर्वांना आग्रहानें दाखविलें तें रॉयल कोर्ट थिएटरमध्ये चालू असलेलें Happy End हें संगीतप्रधान नाटक. आपल्याकडच्या जुन्या नाटकांत जसें दोन चार संवादांनंतर गाणें येतें तशाच प्रकारचें हें नाटक होतें. त्यामुळे पाश्चात्य संगीतार्थीं जानपहचान असणाऱ्यांच्या कानांनाच हें नाटक सुखवूं शकत होतें. जेरी आणि डिक दोघेहि नाटक पाहण्यांत—खरें म्हणजे ऐकण्यांत—तल्लीन होऊन गेले होते. मी आणि काझुओ मात्र नाटक संपतें केव्हा याचीच वाट पाहत होतो.

ब्रिटनला प्रथमच आलेल्या भारतीयाला ' ट्यूब ' हा जसा एक नवा अनुभव असतो तसाच दुसऱ्या एक नवा अनुभव म्हणजे टेलिव्हिजन. प्रत्येक ब्रिटिश

घरांत टेलिव्हिजन आठळतोच. सायंकाळीं कामावरून परतल्यानंतर टेलिव्हिजन-वरील कार्यक्रम पाहत पाहतच ब्रिटिश (नागरिक आपले) भोजन उरकत असतो. या टेलिव्हिजनने ब्रिटनमधला चित्रपटव्यवसाय चांगलाच उखडून टाकला आहे. १९३६ मध्ये बी. बी. सी.च्या टेलिव्हिजनला सुरुवात झाली. परंतु इंडिपेंडंट टेलिव्हिजन या दुसऱ्या संस्थेलाहि कांही वर्षांपूर्वी परवाना देण्यांत आल्यानंतर बी. बी. सी. ला आय्. टी. व्ही. ची स्पर्धा जाणवूं लागली आणि साहजिकच त्यामुळे चांगले कार्यक्रम प्रसारित करण्याची आवश्यकता भासूं लागली.

साडेतेरा एकरांच्या विशाल भू-भागावर बसलेली बी. बी. सी.च्या टेलिव्हिजन केंद्राची इमारत बघतांना जगांतील सर्वांत मोठ्या टेलिव्हिजनचें कार्य किती द्रुतगतीने व कौशल्याने चालू असतें याची कल्पना आली. शहरांतून विमान-तळाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर ही सातमजली वर्तुळाकार इमारत उभी आहे. इमारतींत प्रवेश करतांच हेलिओस या ग्रीक सूर्यदेवतेचा ब्रॉझचा पुतळा दृष्टीस पडतो. चाळीस फूट उंचीच्या स्तूपावर हा पुतळा उभारण्यांत आला असून त्याच्या पायथ्याशीं असलेल्या कारंजालगत ध्वनि आणि दृष्टि यांचीं मूर्तिरूप प्रतीकें बसविण्यांत आलीं आहेत. याच इमारतींत बी. बी. सी. चे पांच स्टुडियोज असून तेथे कार्यक्रम चित्रित व ध्वनिमुद्रित करण्यांत येतात. एखाद्या अत्याधुनिक फिल्म स्टुडियोंत आठळतें तसें तेथील वातावरण असतें. छाया-लेखक प्रकाशयोजना कशी करावी याचा विचार करीत असतात, कलाकार आपल्या संवादाची नकल पाठ करण्यांत गडून गेलेले असतात तर सुतार आणि चित्रकार सेट उभारण्यांत आणि सजविण्यांत गडून गेलेले असतात.

या इमारतीच्या 'ईस्ट टॉवर' वरून नजर फेकली की वेस्टमिन्स्टरपर्यंतचें लंडन दृष्टिपथांत येतें. दुपारीं दोनच्या सुमारास आम्ही या टॉवरवर उभे होतो परंतु तरीहि धूर आणि धुकें यांनीच आसमंत व्यापलें गेलें होतें. तेथे उभें असतांना बी. बी. सी. चे रिचर्डसन म्हणाले की, 'लंडनभोवतालचे कारखाने अन्यत्र हलविण्याचा कार्यक्रम हातीं घेण्यांत आला आहे. शिवाय घराघरांतून जुन्या दगडी कोळश्यावर पेटणाऱ्या शेंगड्या जात असून त्याची जागा गॅसवर किंवा विजेवर चालणारी सेंट्रल हीटिंग घेत आहे. त्यामुळे धुराचा प्रश्न सोडविला जाईल. परंतु धुकें नाहीसे करण्याचा मार्ग अद्याप तूरी शास्त्रज्ञांना सांपडलेला

नाही. तसा शोध निघेपर्यंत धुक्यांत हरवलेली नगरी हेंच वर्णन लंडनला सार्थ ठरतें. ’

दिवस झपाट्याने चालले होते. सकाळपासून रात्रीपर्यंत भटकंती केल्यानंतर एकच गोष्ट जाणवत होती. अद्याप येथे पाहण्यासारखें बरेंच राहिलें आहे.

याच सुमारास राष्ट्रकुल खात्याच्या अॅन बकिनशॉ हिची गाठ पडली. ती म्हणाली, “ आमच्या माहिती-खात्यामार्फत तुम्हांला स्ट्रॅटफोर्ड आणि ऑक्सफोर्ड दाखविण्याचें ठरलें आहे. उद्या सकाळींच निघूं या. उरलेलें लंडन तुम्हांला मागाहून बघतां येईल. चालेल ? ”

“ अवश्य. ”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तिच्यासमवेत पॅडिंग्टन स्टेशनवर आलों. जगांतल्या सारस्वत भक्तांचा आधारवड म्हणून मान्यता पावलेल्या शेक्सपिअरच्या जन्मभूमीचें दर्शन घडणार होतें. ब्रिटनमध्ये येण्याचें ठरल्यापासून मनींमानसीं जोपासलेलें एक गोड स्वप्न साकार होणार होतें. अगदी वेगळ्या मनस्थितींतच लिंमिंग्टन स्टेशनावर उतरलों आणि आम्हांला घेऊन ब्रिटिश माहिती खात्याची मोटार स्ट्रॅटफोर्डच्या रोखाने धावू लागली.

वारविक परगण्यांतून आमचा प्रवास चालला होता. इंग्लंडमध्ये अन्यत्र क्वचितच आढळणारें निसर्गाचें लोभस सौंदर्य येथे ठायीं ठायीं विखुरलें होतें. लंडनमध्ये दुर्मिळ असणारी खुली हवा, सकाळचें कोवळें ऊन, लहानसहान धबधब्यांना आपल्या अंगावर लाडिकपणाने खेळू देणाऱ्या बुटक्या टेकड्या, फळांफुलांनी डवरलेली वृक्षराजी, अन् त्यामधूनच नागमोडी वळणें घेणारा निरुंद पण नितळ रस्ता — अधाशी नजरेने हें सौंदर्य टिपण्याचा माझा प्रयत्न चालू असतांनाच अॅन म्हणाली, “ समोर दिसतीय ती अॅव्हन नदी. तेथूनच स्ट्रॅटफोर्डची सीमा सुरू होते. ”

एवढ्यांत गाडीने एक वळण घेतलें आणि समोर दृष्टीस पडला ती शेक्सपिअरचा पूर्णाकृति पुतळा. येथपासून ‘ शेक्सपिअरसंबंधी काय सांगूं अन् किती सांगूं ’ असें अॅनला झालें होतें. स्ट्रॅटफोर्ड नगरीचें वातावरणच शेक्सपिअरमय आहे. अॅनवरहि त्याचा परिणाम झाला असावा. ऑक्सफोर्डला तिचें शिक्षण झालें

होतें. आणि वाङ्मय हा तिचा खास विषय होता. त्यामुळे शेक्सपिअरच्या नाटकां-
तील भावसौंदर्याच्या बारीकसारीक छटाहि तिने अभ्यासिल्या होत्या. क्षणमात्र
ती अवोल झाली आणि शेक्सपिअरच्या नाटकांतील स्वर्गते म्हणण्यांत गढून
गेली. अँव्हनच्या शांत अन् धीरगंभीर प्रवाहावरून येणाऱ्या वाऱ्याने तिला
झपाटलें असावें. ती स्वतःलाच हरवून बसली होती.

एवढ्यांत एका नाट्यगृहाच्या प्रवेशद्वाराशीं आमची गाडी थांबली. गाडी-
जवळ येऊन एका तरुणीने सुहास्य मुद्रेने अँनचें स्वागत केलें. तिला पाहातांच
अँन भानावर आली आणि म्हणाली, “ही जॅनेट शॉ. सारें स्ट्रॅटफोर्ड शहर
तिला पाठ आहे आणि म्हणूनच मुद्दाम तिला मी बर्मिंगहॅमहून इथं बोलावून
घेतलं आहे.”

माझ्या अभिवादानाचा स्वीकार करीत जॅनेट म्हणाली, “स्ट्रॅटफोर्डला येतांच
तुम्ही प्रथम या नाट्यगृहापाशीं थबकलांत हा योगायोग मोठा चांगला आहे.
रॉयल शेक्सपिअर कंपनीचे नाट्यप्रयोग पाहण्यासाठीं परदेशांतून इथं हजारो
माणसं येतात; आणि घरून निघण्यापूर्वीच इथल्या नाटकांची तिकिटं खरेदी
करून ठेवण्याबद्दलच्या तारा करतात. त्यामुळे आयत्या वेळीं इथं तिकिटं मिळणं
जवळजवळ अशक्यच मानलं जातं. पण तुम्ही मात्र नशीबवान दिसतां. मी इथं
सकाळीं येतांच चौकशी केली तेव्हा कळलं की अवधीं तीनच तिकिटं शिल्लक
आहेत. तत्काळ मी ती खरेदी केलीं. त्यामुळे आता दिवसभर निवांतपणानं
स्ट्रॅटफोर्ड पाहूं आणि रात्रीं इथल्या नाटकाला येऊं.”

माझ्यासारख्या एका सामान्य परदेशी प्रवाश्यालाहि रॉयल शेक्सपिअर
कंपनीचें एखादें तरी नाटक पाहवयास मिळालेंच पाहिजे या इच्छेने धडपड-
णाऱ्या जॅनेटचें मनांतल्या मनांत कौतुक करीत मी म्हणालों,

“केवळ औपचारिक आभार मानून तुमच्या या ऋणांतून मुक्त होईन असं
मला मुळीच वाटत नाही. तरीहि अखेर शब्दांचाच आधार घेऊन माणसाला
आपल्या भावना व्यक्त कराव्या लागतात. म्हणून म्हणतां, ‘आपले मनःपूर्वक
आभार !’”

अँव्हनच्या तीरावरच हें नाट्यगृह बांधण्यांत आलें असल्यामुळे त्याला रमणीय
परिसर लाभला आहे. अँव्हनचें पात्र कांही फारसें मोठें नाही; परंतु दोहों
बाजूला उभ्या असलेल्या हिरव्यागार वृक्षांचें व वरच्या निळ्याशार आकाशाचें

प्रतिबिंब सामावत अँवहन शांतपणें मार्गक्रमण करीत असते. तिच्या अंगाखांद्यां-
वर हिमधवल रंगाच्या हंसांचा आणि छोट्याशाच परंतु आधुनिक बांधणीच्या
होड्यांतून बळकट अंगाच्या तरुणांचा व त्यांच्या गौरकाय सख्यांचा स्वच्छंद
विहार चाललेला असतो.

आम्हांला नौकाविहाराचा आनंद लुटण्याची संधि मिळावी यासाठी जेनेटने
खूप खटपट केली; परंतु त्यांत तिला यश आलें नाही. आणि म्हणून आम्ही
तडक हेन्ली स्ट्रीटच्या रोखानें वाटचाल करूं लागलों. या रस्त्यावरच थोडेंसें पुढे
गेलें की चारपांचशे वर्षांपूर्वीची वास्तु दृष्टिपथांत येते. स्ट्रॅटफोर्डच्या परिसरांतील
जंगलांत वैपुल्यानें आढळणारें लांकूड आणि विमकोटला उपलब्ध होणारा निळ-
सर रंगाचा दगड यांनीच या लहानशा अंगचणीच्या वास्तूची उभारणी करण्यांत
आली आहे. हेंच विल्यम शेक्सपिअर या सर्वश्रेष्ठ नाटककाराचें जन्मस्थान.
शेक्सपिअरच्या निधनानंतर ही वास्तु बराच काळ उपेक्षित राहिली होती.
परंतु दळणवळणाच्या वाढत्या सोयींमुळे शेक्सपिअरची लोकप्रियता इंग्लंडची
खाडी ओलांडून दाही दिशांनी पसरूं लागली आणि या परिस्थितीचा अचूक
फायदा घेण्याचें कुण्या एका व्यापारी वृत्तीच्या साहेबाच्या मनांत आलें. त्याने
१८४७ मध्ये एक जाहिरात दिली—

“ शेक्सपिअरच्या—इंग्लंडच्या असर
कविश्रेष्ठाच्या—जन्मवास्तूचा लिलाव ”

ही जाहिरात पाहतांच ब्रिटनमधलें जनमत बिथरलें. शेक्सपिअरच्या पुण्याई-
चाच हा लिलाव बोळला जात आहे असें त्याच्या देशबांधवांना वाटलें. साऱ्या
राष्ट्राचें मानधन असलेली ही वास्तु लिलावांत मोडीच्या भावानें विकली जावी
याचें प्रत्येकालाच वैषम्य वाटूं लागलें अन् त्यांतूनच शेक्सपिअर-स्मारक ट्रस्टची
कल्पना पुढे आली. अखेर या ट्रस्टनेच शेक्सपिअरचें हें घर आणि त्याच्या
वास्तव्याने पुनीत झालेल्या स्ट्रॅटफोर्डमधील अन्य वास्तू आपल्या ताब्यांत
घेतल्या.

अडीच शिलिंगांचें (तिथल्या भाषेंत हाफ क्राऊनचें) तिकीट काढून आम्ही

हेन्ली स्ट्रीटवरच्या शेक्सपिअरच्या घरांत शिरलों. आंत शिरतांच आपण प्रवेश करतो ते दिवाणखान्यांत. लाकडी चौकटींत बसविलेल्या भिंती, विटांनी बांधलेली फायर प्लेस, जुन्या काळाची आठवण करून देणारें फर्निचर या साऱ्यांचा मनावर निराळाच कांही तरी एकसंध परिणाम होतो. तेथून जिना चढून वरच्या खोलींत गेलों कीं सात आठ फूट रुंदीचा व मजबूत पायांचा पलंग आढळून येतो.

‘ इथेच शेक्सपिअर जन्मला ’ जॅनेट शॉने माहिती पुरविली. या खोलीच्या खिडकीला जीं काचेचीं तावदानें आहेत त्यांवर असंख्य वेड्यावाकड्या सह्या कोरलेल्या आहेत. १८४७ मध्ये ट्रस्टने हें घर आपल्या ताब्यांत घेतल्यापासून ‘मी येथे येऊन गेलों’ हें सांगणाऱ्या सह्या करण्यास सक्त मनाई करण्यांत आली आहे. परंतु त्या जुन्या वेड्यावाकड्या सह्यांतूनहि कांही सह्या ओळखतां येतात—सर वॉल्टर स्कॉट, टॉमस कार्लईल, इसॅक वॅट्स या नामवंतांच्या सह्या तेथे स्पष्ट पाहावयास मिळतात.

या खोलीलागत जी दुसरी मोठी खोली आहे तेथे शेक्सपिअरचीं हस्तलिखितें, त्यांचीं छायाचित्रें, त्याने वापरलेल्या अनेक वस्तू, त्याच्यासंबंधीचे उल्लेख असणारे तत्कालीन कागदपत्र जपून ठेवलेले आहेत. त्याने शाळेंत ज्या बाकावर बसून इंग्रजी भाषेचे पहिले धडे गिरविले तो बाकहि एका कोपऱ्यांत ठेवण्यांत आला आहे.

घरच्या परसदारीं जी देखणी बाग आहे तिचें वैशिष्ट्य असें की शेक्सपिअरने आपल्या नाटकांत ज्या वृक्षवेलींचा उल्लेख केला आहे, त्या साऱ्यांचें येथे संमेलनच पाहावयास मिळतें. त्यामुळे मलबेरी, क्विन्स, मेडलर यांसारखीं अन्यत्र पाहावयास न मिळणारीं झाडें जशीं येथे उभीं आहेत तशींच डॅफोडाईल्स, डेसीज, लिली आणि गुलाब अशीं भिन्न रंगांची आणि रूपांची पुष्पवाटिकाहि येथे उभी आहे. एलिथावेथ राणीने भेट दिलेला ‘एना हार्कनेस’ गुलाबहि जॅनेटने आम्हांला दाखविला.

शेक्सपिअरचा चारशेवा जन्मदिन गेल्या वर्षीं मोठ्या उत्साहाने येथे साजरा करण्यांत आला. त्यानिमित्त उभारलेलें शेक्सपिअर सेन्टर या बागेलगतच आहे. त्याच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्यांची या सेन्टरनें मोठीच सोय करून ठेवली आहे.

हेन्ली स्ट्रीटवरून चर्च स्ट्रीटवर आलें की ग्रामर स्कूल पाहावयास मिळतें.

येथेच शेक्सपिअरचें शिक्षण झालें. एवढें पाहून झालें की मग स्ट्रॅटफोर्ड शहरा-पासून चार मैलांवर उभें असलेलें मेरी आर्डनचें—शेक्सपिअरच्या आईचें—घर व तेथूनच कांही फर्मागावरचें अॅन हॅथवेचें—त्याच्या पत्नीचें—घर अशा शेक्सपिअरशीं संबंधित असलेल्या वास्तू दाखविण्यांत येतात. या वास्तू पाहिल्या की 'एलिझावेदन' इंग्लंडचें दर्शन घडतें

येथून आम्ही शहरांत परतलों अन् भोजनासाठी फाल्कन हॉटेलच्या दिशेने चालूं लागलों. एवढ्यांत जॅनेट थबकली आणि "हॉटेलमध्ये जाण्यापूर्वीच 'न्यू प्लेस' पाहून घेऊं" असें तिने सुचविलें. याच ठिकाणी शेक्सपिअरने लंडनहून परतल्यावर आपलें उर्वरित आयुष्य व्यतीत केलें आणि त्याचें निधन झालें तेंहि येथेच. 'न्यू प्लेस'च्या परसदारींचा बगीचा पाहिला की फुलांचें या इंग्रज लोकांना किती वेड आहे हें दिसून येतें. स्ट्रॅटफोर्डमधला सर्वांत रमणीय बगीचा असें 'न्यू प्लेस' मधल्या बगिच्याचें वर्णन केलें जातें तें उगाच नाही. या बगिच्याचा 'दि ग्रेट गार्डन' असा उल्लेख केला जातो तोहि यामुळेच. या बागंतलीं कांही झाडें स्वतः शेक्सपिअरनेच लावलीं आहेत अन् म्हणूनच ही बाग निराळ्या अर्थानेहि 'ग्रेट' झाली आहे. शेक्सपिअरच्या कलासक्त स्वप्नभूमीचें राजस दर्शन घडतें तें येथेच—या 'दि ग्रेट गार्डन ऑफ न्यू प्लेस' मध्येच.

सुसाना हॉलचें—शेक्सपिअरच्या मुलीचें—घराहि ट्रस्टने आपल्या ताब्यांत घेतलें आहे. हॉल्स क्रॉफ्ट म्हणून ही 'ट्युडर' बांधणीची इमारत ओळखली जाते. सुसानाचा नवरा जॉन त्या काळचा सुप्रसिद्ध डॉक्टर होता. त्यामुळे त्या काळांतलें भारी फर्निचर आणि वैद्यकीय उपकरणेंहि येथे पाहावयास मिळतात.

पुन्हा आम्ही अॅव्हनच्या तीरावर आलों होतो. बॉनक्रॉफ्ट गार्डनवरचा दगडी पूल ओलांडून थोडें पुढे गेलें की ट्रिनिटी चर्चमध्ये आपण प्रवेश करतो. शेक्सपिअरच्या पार्थिव देहाचें येथेच दफन झालें. त्याच्या दफनभूमीवर लिहिलें आहे— "येशूचा लाडका मित्र येथे विसावला आहे."

एवढें सारें पाहून होईपर्यंत संध्याकाळ होऊन गेली होती. रॉयल शेक्सपिअर थिएटरमध्ये वेळेवर पोहोचणें आवश्यक होतें. सायंकाळीं साडेसातलाच नाटक सुरू होणार होतें. रॉयल शेक्सपिअर कंपनी या नाट्यगृहांत वर्षांतून आठ महिने

सतत खेळ करीत असते. प्रामुख्याने शेक्सपिअरच्या नाटकांचे. कधी कधी त्याच्या समकालीन इतर नाटककारांच्या गाजलेल्या नाट्यकृतींचेहि. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय प्रेक्षकवर्ग येथे सारखी गर्दी करीत असतो. आम्हांला त्या दिवशीं ख्रिस्तोफर मार्लोचे The Jew of Malta हें नाटक पाहावयास मिळालें. पैशाची अनन्य-साधारण हांव असलेल्या एका ज्यू व्यापाऱ्याने योजलेल्या आमानुष डावपेचांची नाट्यपूर्ण काहाणी या नाटकांत ख्रिस्तोफरने आपल्या समर्थ प्रतिभेने शब्दांकित केली आहे. रॉयल शेक्सपिअर कंपनीचे गुणी कलावंत आपल्या अभिनय-कौशल्याच्या बळावर त्या शब्दांना आकार देत होते. रंगमंच, त्यावरची सजावट, पात्रांची वेषभूषा, वातावरणाला उठाव आणणारी अतिशय सूचक प्रकाशयोजना या सान्यांमुळे चौदाव्या पंधराव्या शतकांतलें माल्टा येथे दृष्टीस पडत होतें.

या नाटकांतली ज्यूची भूमिका एरिक पोर्टरने केली होती. त्याचा अभिनय खरोखरच थक करून टाकणारा होता. शब्दोच्चारावरील असामान्य प्रभुत्व, आवाजाची अतिशय धीम्या गतीने होणारी चढउतार, अमानुष कृत्य करतांनाहि सराईत गुन्हेगाराच्या चेहऱ्यावर दिसणारा मख्ख थंडपणा—ज्यूच्या व्यक्तिरेखेचे सारे बारकावे एरिकने अशा कांही खुबीने टिपले होते की, नाटक संपल्यानंतर सात वेळां पडदा वर गेला आणि खूष झालेल्या प्रेक्षकांच्या टाळ्यांच्या गजरांत त्याने सात वेळा प्रेक्षकांना अभिवादन केलें. अभिजात अभिनयाला जाणकार प्रेक्षकांनी दिलेली ही 'दाद' स्वीकारतांना एरिकसारख्या अभिनेत्याचें अंतःकरण भरून आलें यांत नवल नाही.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही ऑक्सफर्डच्या दिशेने निघालों. अर्धा-अधिक प्रवास पुरा होतो तोंच ॲन बकीनशॉ म्हणाली, "या रस्त्यावर ब्लॅन-हेम आहे. ज्या प्रासादात विन्स्टन चर्चिलचा जन्म झाला तो प्रासाद ब्लॅनहेम-लाच आहे. तो पाहूनच आपण पुढे जाऊं या."

त्या प्रासादासमोरच आमची मोटार थांबली. मला चर्चिल यांचे शब्द आठवले. या प्रासादासंबंधी लिहितांना त्यांनी असें म्हटलें आहे : "याच

ठिकाणीं मीं महत्वाचे दोन निर्णय केले. एक या जगांत पदार्पण करण्याचा. दुसरा विवाहबद्ध होण्याचा. आणि या दोन्ही निर्णयांबद्दल मला सुळीच पश्चात्ताप होत नाही. ”

‘ या जगांत आपण दैवेच्छेने पदार्पण केलें असेल, रण आपलें जीवन आपण वायां घालविलें नाही; आपलें देणें आपण देऊन टाकलें आहे ’ हा चर्चिल यांचा आत्मविश्वास त्यांच्या या वाक्यांतून प्रतीत होतो. आणि त्याबरोबरच आपलें वैवाहिक जीवन किती सुखी आणि समृद्ध होतें याची मनमोकळी कबुलीहि. रणांगणावर लढणाऱ्या आणि राजकारणाच्या डावपेचांत गढून गेलेल्या चर्चिल यांची लेखणीहि किती प्रभावी होती आणि मोजक्या शब्दांत आपल्या जीवनाचें सार सांगण्याचें कसब त्यांना कसें साधलेलें होतें हें या वाक्यावरून पटतें.

व्हॅनहेमजवळच व्हॅडेन हें खेडेगाव आहे. चर्चिल यांच्या पूर्वजांनी आपला देह येथेच ठेवला. अन् म्हणूनच लंडनमधल्या वेस्ट मिन्स्टर अवेचा मोह सोडून आपलें दफन या खेड्यांतच, आपल्या आई-वडिलांच्या दफनभूमींतच केलें पाहिजे, असा आग्रह त्यांनी व्यक्त केला होता. चर्चिल यांच्या आई-वडिलांच्या समाधीच्या मधोमधच काळ्याशार दगडावरच कोरण्यांत आलें आहे—‘ सर विन्स्टन रॅडॉल्फ चर्चिल—१८७४—१९६५. ’ स्ट्रॅटफोर्डहून ऑक्स-फर्डला निघालेला प्रवासी व्हॅडेनच्या या दफनभूमीला भेट दिल्यावांचून सहसा पुढें जात नाही.

ऑक्सफर्ड हें शहरहि स्ट्रॅटफोर्डप्रमाणेच छोटेखानी आहे. येथल्या भूमींत पिकते, फुलते अन् बहरते ती फक्त विद्या. ऑक्सफर्डच्या शिक्षणाचा लौकिक दाही दिशांना पसरत आहे तो यामुळेच. जिकडेतिकडे महाविद्यालयांच्या इभारतीच नजरेस पडतात. ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचें नुसतें ग्रंथालय पाहावयासहि एक दिवस पुरणार नाही इतकें तें विशाल आहे. या ग्रंथालयांतल्या जाडजाड पुस्तकांत बुडून गेलेल्या विद्यार्थ्यांचे धड चेहरेहि पाहावयास मिळत नाहीत. सारेजण पुस्तकांत माना खुपसून टाचणें काढण्यांत गढलेले.

बाराव्या शतकांत निर्माण झालेल्या या विद्यापीठांत प्रवेश मिळाला की आजचा विद्यार्थी देखील स्वतःला किती भाग्यवान समजतो हें खुद्द अॅन

बॅकिंशॉने अनुभवलें होतें व तें ती मला सांगत होती. ऑक्सफर्डच्या परिसरांत शिरतांच ' हें अमकें कॉलेज ', ' तो अमका प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ ऑक्सफर्डचाच बरं का ', असें ती सारखें सांगत होती.

सर्वच महाविद्यालयांचीं स्वतःचीं वसतिगृहे आहेत. आणि अभ्यासाच्या व्यतिरिक्त इतर वेळेसहि विद्यार्थ्यांच्या सुखसोयींकडे लक्ष देण्यासाठी स्वतंत्र तज्ज्ञ नोकरवर्ग प्रत्येक महाविद्यालयाने नेमलेला आहे. अॅन ज्या महाविद्यालयांत शिकत होती तेथलें वसतिगृह तिने मला दाखविलें. केवळ अभ्यास करावा, अन्य कांहीच करूं नये, असें विद्यार्थ्यांला सारखें वाटावें असेंच तेथलें वातावरण होतें. त्या वसतिगृहाची रेक्टर भेटतांच अॅनच्या आणि तिच्या कितीतरी वेळपर्यंत गप्पा चालू होत्या. स्ट्रॅटफोर्डमध्ये जशी अॅन स्वतःला हरवून बसली तशीच ती येथेहि—सरस्वतीच्या उपासकांच्या मेळाव्यांत.

' इथं आलं की लंडनला परतूंच नये असं वाटतं ' हें वाक्य तिने त्या दिवशीं दहा-बारा वेळां तरी उच्चारलें होतें. महाविद्यालयांच्या प्राचीन बांधणीच्या विस्तीर्ण इमारती आणि आधुनिक बांधणीचीं वसतिगृहे पाहतां पाहतां संध्याकाळ होऊन गेली.

लंडनला परतणें भाग होतें. पूर्वेच्या रोखाने परतीचा प्रवास सुरू झाला अन् थोड्याच अवधींत धुकें पुन्हा दिसू लागलें.

धुक्यांतून परतण्यापूर्वी

स्ट्रॅटफर्ड-ऑक्सफर्डला धावती भेट देऊन लंडनला परतलों तो हॉटेलच्या प्रवेशद्वारापाशीच काझुओ माझी वाट पाहत उभा होता.

युकिओ मिशिमा या सुप्रसिद्ध जपानी कादंबरीकाराचें त्या वेळीं लंडनमध्ये वास्तव्य होतें आणि त्याच्या स्वागतासाठी लंडनमधल्या काही जपानी नागरिकांनी त्या दिवशीं सायंकाळीं एक छोटासा कार्यक्रम आखला होता. या कार्यक्रमाचें संयोजन टानिझाकी या काझुओच्या मित्राने केलें होतें. टानिझाकी क्योडो या जपानी वृत्तसंस्थेच्या लंडनमधील कचेरींत काम करीत असल्यामुळे आमच्या लंडनमधल्या भ्रमंतींत काझुओबरोबर मी त्याच्या कचेरींत गेलों होतों. त्यावेळचा परिचय ध्यानांत ठेवून टानिझाकीने काझुओला सांगितलें होतें की, या समारंभाला तुझ्या त्या भारतीय मित्रालाहि घेऊन ये. आणि म्हणूनच काझुओ माझी वाट पाहात उभा होता.

मला लंडनला परतावयास थोडासा उशीर झाला होता. त्यामुळे जपानी पद्धतीने कमरेपासून वरचें शरीर वाकवीत मीं म्हटलें, “काझुओ माफ कर, परतायला मला थोडासा उशीर झाला. पण त्याचं कारण असं की—”

“ बोलण्यांत वेळ घालवूं नकोस. लवकर तयार हो. आपल्याला ताबडतोब निघायला हवं. ” काझुओने फर्माविलें.

ज्या इमारतींत हा समारंभ नियोजित करण्यांत आला होता तेथील दिवाणखान्यांत आम्ही प्रवेश करतांच काझुओ म्हणाला, “ आपण टोकिओमध्येच आहोंत असं इथं आलं की वाटायला लागतं. ”

जपानी घरांच्या सजावटीसंबंधी जें कांही थोडेंसें वाचलें होतें त्याचें या दिवाणखान्यांत दर्शन घडत होतें. तेथलें फर्निचर, भिंतीवर टांगलेलीं रेखाचित्रें,

टेबलांवर मांडून ठेवलेल्या अनेकविध वस्तू—सारें सारें कांही जपानी होतें. या समारंभाला तीस चाळीस जपानी नागरिक उपस्थित होते. सान्यांचा पेहेराव पाश्चात्य पद्धतीचा होता. परंतु आपल्याकडे अशा समारंभांना जमणारे स्त्रीपुरुष इंग्रजीमध्ये बोलत असल्याचें मीं अनेकवार पाहिलें होतें. येथे मात्र 'जपानी असे आमची मायबोली' या भावनेनेच प्रत्येकजण भारला गेला होता. काडुओ आणि टानिझाकी माझा परिचय करून देत तेव्हाच काय ती दोन-चार इंग्रजी शब्दांची उधळण होत असे.

टानिझाकी म्हणाला, "एक तर आम्हा जपानी लोकांना इंग्रजीचं फारसं प्रेम नाही. आमची भाषा इंग्रजीपेक्षा मागासलेली आहे असं आम्हांला मुळीच वाटत नाही. परंतु दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी की ज्यांना इंग्रजी समजतं अशा जपानी लोकांपैकी इंग्रजींत सफाईनं संभाषण करण्याची कला फारच थोड्यांना अवगत झालेली असते. त्यामुळे दोन जपानी गृहस्थ इंग्रजींत संभाषण करीत आहेत असं दृश्य जवळ जवळ दुर्मिळच म्हणावं लागेल."

दुसऱ्या महायुद्धांत बेचिराख झालेल्या या चिमुकल्या राष्ट्राने पाश्चात्य पेहेराव स्वीकारला असला तरी आपली अस्मिता मात्र गमावलेली नाही, हें या समारंभांत ज्यांच्याज्यांच्याशीं गप्पा मारण्याची मला संधि लाभली त्यांच्या बोलण्यावरून सहज प्रतीत होत होतें ! या राष्ट्राला केवळ कागदी फुलांचाच षोक नाही; जर्मनी अमेरिकेसारख्या मोठमोठ्या राष्ट्रांशी उद्योगधंद्यांतहि स्पर्धा करावी या महत्त्वाकांक्षेने त्यांचें युयुत्सु मन झपाटलें गेलें आहे. अतिशय विनम्र पद्धतीने बोलतांनाहि त्यांचा हा अभिमान मला सतस जाणवत होता.

टानिझाकी म्हणाला, "इथं काय किंवा युरोपांतल्या इतर राष्ट्रांत काय, तुम्हाला साधा टेलिव्हिजन पाहावयास मिळतो. आमच्याकडे रंगीत टेलिव्हिजन आहे. या बाबतींत अमेरिकाच काय ती आमच्याशीं स्पर्धा करीत आहे."

टानिझाकी पत्रकारहि होता. त्यामुळे जपानी वृत्तपत्रांविषयी त्याने माहिती सांगणें क्रमाप्रामुख होतें.

तो सांगूं लागला, "इथं जीं अद्ययावत् वृत्तपत्रं आहेत त्यांच्यापेक्षा आमच्या देशांतील कांही वृत्तपत्रांजवळ अधिक चांगली यंत्रसामग्री आहे. तुम्हांला

कदाचित् हें खोटं वाटेल. पण आमच्या 'आशाई शिंबुन' संबंधी कोणालाहि माहिती विचारा. तो हेंच सांगेल."

सोळा पानांच्या या गुलाबी रंगाच्या वृत्तपत्राचा चाळीस लाखांहून अधिक खप आहे. चार ठिकाणांहून तें प्रसिद्ध होतें. स्थानिक बातम्यांचीं दोन पानें सोडलीं तर बाकीचीं चौदा पानें टोकिओंत तयार होतात आणि 'विद्युत्-छाया-चित्र' पद्धतीने तीं इतर केंद्रांत जशींच्या तशीं पुनर्मुद्रित होतात.

आपल्याकडे पुस्तकांच्या जाहिराती फक्त रविवारच्या आवृत्तींत आढळतात. आशाई शिंबूनमध्ये काय किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि जपानी वृत्तपत्रांत काय, त्या दररोज प्रसिद्ध होत असतात. आपल्याकडे बोलपट-नाटकांच्या जाहिरातींनी वृत्तपत्राचें एखादें पान व्यापलेलें असतें. तेथे तर पुस्तकांच्या जाहिरातींनी पानेच्या पानें अडविलेलीं असतात. किंबहुना वृत्तपत्राचा दर्जा त्यांत येणाऱ्या पुस्तकांच्या जाहिरातींवरून सहज ओळखतां येतो.

"प्रकाशकांना जाहिरातीसाठी एवढा खर्च परवडतो तरी कसा?" मीं विचारलें.

टानिझाकी म्हणाला, "लोकप्रिय कादंबऱ्यांच्या प्रती कांही लाखांनी खपतात. त्यामुळे एवढा खर्च करणें प्रकाशकांना मुळीच सुद्धा जड जात नाही."

अवधी नऊ-साडेनऊ कोटी लोकसंख्या असलेल्या जपानने याहि क्षेत्रांत मारलेली आघाडी थक्क करून सोडणारी होती. युकिओ मिशिमा हे जपानमधले एक लोकप्रिय कादंबरीकार. परंतु केवळ विश्रांतीसाठी ते येथे आले होते आणि येथून अमेरिकेंत तीन-चार महिने वास्तव्य केल्यानंतर ते आपल्या मायदेशीं परतणार होते.

"अमेरिकेस जाण्यामागे कांही विशेष प्रयोजन आहे काय?" असें मीं विचारतांच मिशिमा आपले बारीक डोळे मिचकावीत म्हणाले, "नुकतीच एक कादंबरी मीं संपविली आहे. प्रसूतीनंतर हवापालः आणि विश्रांति यांची स्त्रियांप्रमाणें सृजनशील लेखकालाहि गरज असते. नाही का?"

जपानी लेखकाचें हें भाग्य हेवा करण्याजोगें होतें.

लंडनमधील मुक्कामांत जपानचें दर्शन घडेल अशी मला मुळीच कल्पना नव्हती. म्हणून सभारंभ संपल्यानंतर निरोप घेतांना मी टानिझाकीला म्हटलें, "मला आवर्जून आमंत्रण दिल्याबद्दल आपले मनपूर्वक आभार."

तात्काळ तो म्हणाला, “ टोकियोंत माझ्या घरीं आपलं स्वागत करण्यांत मला विशेष आनंद होईल. ”

“ पुण्यामध्ये आपलं स्वागत करण्यांत मलाहि. ”

रात्र बरोच होऊन गेली होती. हॉटेलकडे परतणें भाग होतें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रोलँड्स कॉर्डिफहून लंडनला आले ते लॉर्ड टॉम्सन यांच्या भेटीची वेळ निश्चित करूनच. त्यामुळे ग्रॅज इन रोडवरल्या ‘ संडे टाइम्स ’ च्या कचेरींत तीन वाजतां पोहोचणें आवश्यक होतें. लॉर्ड टॉम्सन यांना भेटण्यास आम्ही सर्वचजण अतिशय उत्सुक होतो. एक तर त्यांनी फौंडेशन स्थापन केल्यामुळे आम्हांला ब्रिटनमध्ये शिक्षण घेण्याची संधि लाभली होती. दुसरें म्हणजे तीन महिन्यांच्या कार्डिफमधल्या वास्तव्यांत वेस्टर्न मेल दैनिकांतल्या अनेक जणांकडून टॉम्सन यांच्यासंबंधी बरेंच ऐकावयास मिळालें होतें.

टॉम्सन मूळचे कॅनेडियन. चाळीसएक वर्षांपूर्वी त्यांनी रेडिओ खपविण्याचें काम हातीं घेतलें. परंतु ओटावाचें रेडिओ स्टेशन त्यावेळीं इतकें भिकार होतें की, कार्यक्रम मुळीच ऐकूं जात नसत. त्यामुळे रेडियोंना गिऱ्हाईक म्हणावें तसें लाभलें नाही. म्हणून ‘ नवीन चांगलें रेडियो स्टेशनच आपण उभारलें तर ? ’ हा विचार टॉम्सन यांच्या मनांत घोळूं लागला आणि जिद्दीने त्यांनी तो अमलांतहि आणला. त्यानंतर रेडियो, टेलिव्हिजन, वृत्तपत्रें, नियतकालिकें आणि मुद्रणालये या क्षेत्रांत त्यांनी झगड्याने प्रगति करण्यास प्रारंभ केला.

तोऱ्यांत चाललेलें दैनिक विकत घ्यावयाचें, तें नुकसानींत कां चाललें आहे याचा अभ्यास करावयाचा आणि नंतर पहिलीं पांच वर्षें हिशेबाची पर्वा न करतां त्यांत आपाप पैसा ओतावयाचा, की परिणामीं तें यशस्वी ठरतें; या अनुभवसिद्ध प्रयोगावर टॉम्सन यांचा इतका विश्वास आहे की, त्याच्या बळावरच आज त्यांच्या कार्याचा पसारा कॅनडा, अमेरिका, ब्रिटन, नायजेरिया आदि अनेक देशांत पसरला आहे. आज जवळ जवळ १०९ वृत्तपत्रें आणि नियतकालिकें त्यांच्या मालकीचीं आहेत. याशिवाय रेडियो आणि टेलिव्हिजन यांचीं केंद्रे वेगळींच.

‘ संडे टाइम्स ’ हें ब्रिटनमधलें दर्जेदार साप्ताहिक त्यांनी खरेदी केलें तेव्हा प्रथम या साप्ताहिकाची पृष्ठसंख्या बत्तीसवरून चौसष्टवर नेली. इतकेंच नव्हे तर

त्याच्या बरोबर एक रंगीत पुरवणी विनामूल्य देण्याचा मनोदय जाहीर केला.

‘ अमेरिकेंतलें हें तंत्र परंपराप्रिय ब्रिटनमध्ये अंगाशीं येईल बरं का ? लक्षावधि पौडांची उधळपट्टी केल्यानं काय साधणार आहांत ? ’ असे प्रश्न त्यांच्या हितचिंतकांनी अनेकवार विचारले. पण त्यांचा निश्चय कायम होता. पहिल्या वर्षभरांत टॉम्सन यांना खूपच तोटा सहन करावा लागला. परंतु आज मात्र त्यांचा विश्वास खरा ठरला आहे. ‘ संडे टाइम्स ’चा खप साडेसात लाखांवरून साडेबारा लाखांवर तर गेलाच, परंतु ‘ ऑब्झर्वर ’ आणि ‘ संडे टेलिग्राफ ’ या प्रतिस्पर्ध्यांनाहि स्वतःचें अस्तित्व टिकविण्यासाठीं रंगीत पुरवण्या सुरू कराव्या लागल्या आहेत.

टॉम्सन यांच्या खोलींत प्रवेश करण्यापूर्वीच मी रोलॅंड्स यांना म्हटलें, “ त्यांच्याशीं पांच दहा मिनिटां बोलण्याची मला संधि मिळेल अशी खटपट करतां येणं शक्य आहे काय ? ”

“ प्रयत्न करतो—” रोलॅंड्स उद्गारले.

रोलॅंड्स यांनी आमच्यापैकी प्रत्येकाचा त्यांना परिचय करून दिला. माझा परिचय करून देतांना त्यांनी अतिशय खुबीदार पद्धतीने माझें मनोगत त्यांना सूचित केलें होतें आणि त्यांचा होकारहि मिळविला होता. त्यामुळे औपचारिक कार्यक्रम आटोपल्यानंतर रोलॅंड्स आणि मी तेथेच थांबलों.

“ भारतांत टेलिविहजन केंद्र उभारण्याचा आपला विचार होता असं मीं ऐकलं आहे तें खरं आहे काय ? ” मीं विचारलें.

“ होय, ” टॉम्सन सांगू लागले, “ त्या दृष्टीनं नेहरूंशीं माझा प्रत्रव्यवहारहि झाला होता. भारतासारख्या साक्षरतेचं प्रमाण फारसं नसलेल्या देशांत लोकांना माहिती देण्याचं कार्य वृत्तपत्रांपेक्षा टेलिविहजनच किती समर्थ रीतीनं करूं शकेल असं मला वाटतं. नेहरूंनाहि ही कल्पना पटली होती. परंतु चिनी आक्रमणामुळे ते इतर तातडीच्या कार्यांत इतके व्यग्र होते की, यासंबंधी आम्हांला तपशीलवार चर्चाच करतां आली नाही. परंतु तुमचं सरकारच टेलिविहजन केंद्रं उभारणार आहे. अतिशय आनंदाची गोष्ट आहे ही. त्यांनी मागितला तर मी अवश्य सल्ला देईन. ”

संभाषणाच्या ओघांतच भारतीय वृत्तपत्रांचा विषय आला. ते म्हणाले, “ तुमच्याकडच्या वृत्तपत्रांचा दर्जा निःसंशय उच्च प्रतीचा आहे. परंतु मला तीं

कमालीचीं गंभीर वाटतात. तुमच्याकडे आमच्यासारखीं रंजक वृत्तपत्रं निघालीं तर त्यांना खूप खप मिळेल आणि नवसाक्षर माणसांची गरजहि चांगल्या रीतीनं भागूं शकेल. ”

टॉम्सन संभाषणांत खूपच रंगले होते. परंतु त्यांना भेटावयास आलेले अनेक लोक बाहेर तिष्ठत बसले आहेत असं चिटणिसाने सांगितल्यामुळे त्यांचा निरोप वेणें आम्हाला भाग होतें.

बाहेर पडलों तो वेस्टर्न मेलचे सांसदीय वार्ताहर डेविड रॉसर आमची वाट पाहत उभे होते. लोकशाहीचें बाहेर मानली जाणारी ब्रिटिश संसद दाखविण्याचा कार्यक्रम त्यांनी आखला होता. अॅन बॅकिनशॉ हिच्याबरोबर वेस्टमिन्स्टरमध्ये मी आधीच जाऊन आलों होतों. त्यावेळी चार्ल्स ऑन्सलो या काँग्रेसहॅटिब्ले पक्षाच्या सदस्याबरोबर जेवण करतांना चांगल्या तास दीडतास गप्पा मारण्याची संधीहि मला लाभली होती. ऑन्सलो नाफेन या वृत्तसंस्थेशीं संबंधित असल्यामुळे ब्रिटिश राजकारणापेक्षा आग्नेय आशियासंबंधीच ते अधिक बोलत होते.

परंतु रॉसर यांनी अर्थमंत्री कॅलहॅन यांच्या भेटीचा कार्यक्रम आखल्यामुळे या कार्यक्रमांत मी सहभागी झालों. एकदोन दिवसांतच कॅलहॅन अर्थसंकल्प सादर करणार होते. त्यामुळे ते कमालीचे कार्यमग्न होते. तरीहि आपल्या ‘मतदारांना’ भेटण्यासाठी पांचदहा मिनिटांचा वेळ काढण्याचें त्यांनी रॉसर यांना कबूल केलें होतें. ते पेनार्थमधूनच टेड डेक्स्टर या काँग्रेसहॅटिब्ले पक्षाने उभ्या केलेल्या इंग्लंडच्या माजी क्रिकेट-कर्णधाराचा पराभव करून निवडून आले होते आणि वेल्समधल्या आतिथ्यशील नागरिकांनी आमच्या तीन महिन्यांच्या वास्तव्यामुळे आम्हांला वेल्सचें सन्माननीय नागरिकत्व मोठ्या उत्साहाने बहाल केलें होतें. त्यामुळें कॅलहॅन यांच्याशीं आमचा परिचय करून देतांना रॉसर म्हणाले, “ मतदानाचा अधिकार नसलेले हे आपले मतदार बरं का ! ”

त्यावर कॅलहॅन गमतीने म्हणाले, “ मतदार आणि त्यांतूनहि पत्रकार, म्हणून मुद्दाम सांगतों की अर्थसंकल्पासंबंधी कांहीहि विचारूं नका हं ! नाही तर माझी पंचाईत करून टाकाल. मागे एका अर्थमंत्र्याला त्याबद्दल फार मोठी

शिक्षा भोगावी लागली ही गोष्ट तुम्हांला माहीत असेलच. ”

एवढ्यांत सभागृहाची मतविभागणीची घंटा खणखणली आणि कॅलहॅन लग्नगीने सभागृहाकडे धावले. जातांना ते एवढेंच म्हणाले, “ अवघ्या तीन जणांच्या बहुमताच्या आधारे राज्यकारभाराची धुरा स्वीकारली की ही अशी धावपळ करावी लागते. ”

मतदान झाल्यानंतर लोकसभेचें कामकाज सुरू झालें तेव्हा महामंत्री विल्सन आणि त्यांचे सर्व सहकारी आपापल्या जागांवर विराजमान झाले होते. मादाम तिसाँ यांच्या मेणाच्या पुतळ्यांच्या संग्रहालयांत विल्सन-मंत्रिमंडळाच्या बैठकीचा देखावा उभारण्यांत आला आहे. दुसऱ्या दिवशीं मी तें प्रदर्शन पाहावयास गेलों तेव्हा तेथें विल्सन मंत्रिमंडळाची बैठक खरोखरच चालू आहे असा भास व्हावा इतकें साधर्म्य आणि जिवंतपणा त्या मूर्तिकाराने मेणांच्या पुतळ्यांत ओतल्याचें आढळून आलें.

वेस्टमिन्स्टरमधून बाहेर पडलों आणि व्हाइटहॉलच्या रस्त्याने वाटचाल सुरू केली. गमतीची गोष्ट अशी की, त्या रस्त्याच्या एका टोकाला पहिल्या चार्ल्सचा पुतळा आहे तर दुसऱ्या टोकाला त्याचें डोकें उडविणाऱ्या ऑलिव्हर क्रॉम्वेलचा. या रस्त्याच्या टोकालाच गाजलेलें स्कॉटलंड यार्ड आहे. या रस्त्यावरच्या इमारतींचें स्वरूप आणि एकंदर वातावरणच असें आहे की जेम्स बॉडची कचेरी येथेच कुठे तरी असावी असें वाटूं लागतें.

लंडनचें वेस्टएंड जसें रंगेलपणाबद्दल प्रसिद्ध तसें ईस्टएंड नीग्रो लोकांच्या वस्तीबद्दल येथल्या अनेक गल्ल्यांत हिंडतांना गोरा साहेब जवळजवळ आढळतच नाही आणि एकादुसरा हिंडतांना आढळला तरी दबकतच चाललेला असतो. केव्हा चार नीग्रो पोरें येतील आणि त्याला रड्डा लगावतील याचा नेम नसतो. आमचा नायजेरियन सहाध्यायी बाजाबिअमिला याच वस्तींत आपल्या चौथ्या बायकोसह राहत होता. इस्लाम धर्माच्या या कर्मठ अनुयायाच्या पहिल्या तीन बायका त्याच्या मायदेशीं राहत होत्या. मी त्याच्या घरीं गेलों तेव्हा तो म्हणाला, “ नंबर दोन पळून गेल्याचं आजच पत्र आलंयू आता. आतां आणखी एकदा काझीकडे जाणं आलं. ” खिशातलें पांच पैशांचें नाणें

हरवावें इतक्या वेफिकीरीने तो बायको पळाल्याचें सांगत होता.

भारतात येण्याची मात्र त्याला तमना होती. ताजमहाल आणि निजामाचें हैद्राबाद पाहण्यासाठी. हैद्राबादने त्याच्या मनांत कां ठाण माडलें होतें हें मात्र कांही केल्या कळलें नाही. बाजाबिअमिलाच्या बोलण्यांत भारतासंबंधी आपुलकीची भावना होती.

परंतु काझींझा आणि चेचे हे आमचे पूर्व आफ्रिकन सहाध्यायी मात्र भारता-संबंधी कमालीच्या त्वेषाने बोलत असत. ते मला नेहमी म्हणाचे, “ ब्रिटननं तुमचं शोषण केलं आहे असं तुम्ही म्हणतां. पण आमचं शोषण तुम्हीं केलं आहे. ब्रिटिश राज्यकर्ते आम्हांला जसे वागवत होते तशीच वागणूक आमच्या देशांत आलेल्या भारतीय भांडवलदारांकडून आम्हांला मिळत होती. ब्रिटिशांच्या उद्दामपणाला कांही तरी अर्थ होता. परंतु त्यांच्याटाचेखाली रगडल्या जाणाऱ्या भारतीयांनी मात्र आमच्या इयं येतांच असा कांही तोरा मिरवायचा की वाटावं, ब्रिटनसारखंच यांचंहि फार मोठं साम्राज्य आहे. ”

ईस्टएंडमध्ये जशी नीग्रो लोकांची वस्ती फार तशी साउथहॉल या उपनगरांत पंजाब्यांची—विशेषतः शीखांची—वसाहत मोठी. परंतु ईस्टएंडमधला निग्रो जसा ब्रिटनमधल्या जीवनाशीं समरस झालेला दिसतो, तशी परकीय समाजाशीं समरस होण्याची कला आपल्यास जमलेली नाही. प्रतापसिंग गिल या शीख तरुणाबरोबर मी मुद्दाम साउथहॉल भागांत गेलों होतों. एक तर आपल्या लोकांनी तिथल्या लेनचा मोहळा करून सोडला आहे. शिवाय दहा-बारा वर्षे तेथे राहूनहि इंग्रज शेजाऱ्याशीं दोस्ती केली आहे असें दृश्यहि फारसें आढळलें नाही. तेथल्या इंग्रज रहिवाश्यांनी नेमकी हीच तक्रार केली; त्यांतलाच एकजण मला म्हणाला, “ नानक-जयंतीच्या समारंभाला आम्हीं यावं अशी या लोकांची इच्छा असते. पण ख्रिस्तमसशीं आपला कांहीच संबंध नाही या वृत्तीने ते वागत असतात. शिवाय दररोजच्या व्यवहारांत आम्हांला टाळण्याचीच कसरत फार. मी wish केलें तरच शेजारचा भारतीय मला प्रतिसाद देणार. एरवी इंग्रजांचा आणि इंग्रजीचा संबंध टाळतां येईल तेवढा टाळण्याचीच धडपड. ही झाली पुरुषांची गोष्ट. मग स्त्रियांसंबंधी बोलावयासच नको. येथे स्थाईक झालेल्या भारतीय स्त्रियांनी इंग्रजींत बोलण्याची संवय केली आहे असें निदान मलातरी आढळलें नाही. ”

जशी साऊथहॉल्ला जाण्याची आचानक संधि मिळली तसेंच योगायोगाने ब्रॅकनेल या नूतन नगरीसहि (New town) धावती भेट देतां आली. येथे आल्यापासून या नूतन नगरीसंबंधी बरेंच कानांवर पडत होतें. गेल्या पन्नास वर्षांत लंडन, बर्मिंगहॅम, ग्लासगो यांसारख्या उद्योगकेंद्रांची लोकसंख्या प्रमाणाबाहेर वाढली. लंडनची लोकसंख्या आता ऐशी लाखांच्या घरांत गेली आहे. त्यामुळे आपल्याकडे जसे वसई-अंबरनाथला राहून मुंबईत नोकरीसाठी येणाऱ्या लोकांना रोज सकाळीं व संध्याकाळीं दीड-दोन तास रेल्वेप्रवासांत घालवावे लागतात तशीच परिस्थिति लंडनमध्ये काम करणाऱ्या अनेक लोकांवर आलेली आहे.

परंतु या परिस्थितीची कल्पना गेल्या शतकाच्या अखेरीसच सर एवेनेझेर हॉवर्ड या गृहस्थाला आली होती व तेव्हापासूनच त्याने 'नूतन नगरी'ची कल्पना लोकांपुढे मांडण्यास सुरवात केली होती. नागरी जीवनाच्या सोयी आणि ग्रामीण जीवनातील खुली हवा यांचा संगम साधण्यासाठी अवाढव्य वाढलेल्या आणि वाढणाऱ्या शहरांपासून पंधरा-वीस मैलांच्या अंतरावर नूतन नगरी उभाराव्यात, या त्याने पन्नास वर्षांपूर्वी केलेल्या सूचनेकडे दुसऱ्या महायुद्धानंतर राज्यकर्त्यांचें लक्ष गेलें. सध्या ब्रिटनमध्ये अशा एकूण वीस नूतन नगरी आहेत. त्यांपैकी आठ तर एकट्या लंडनभोवतीच आहेत. ब्रॅकनेल ही त्यांपैकीच एक.

ब्रॅकनेलची आजची वस्ती पंचवीस हजार आहे; परंतु आजच आणखी पस्तीस हजार रहिवाश्यांसाठी तेथे इमारती उभारण्यांत आल्या आहेत. प्रत्येक नूतन नगरीसाठी स्वतंत्र विकास-मंडळ नेमण्यांत आलेलें असतें आणि नगरीची सारी व्यवस्था या मंडळाकडेच सोपविण्यांत आलेली असते. या नूतन नगरीचा एकेक विभाग मिसेस क्ल्वर मला दाखवीत होत्या. प्रत्येक विभाग स्वयंपूर्ण व्हावा आणि कोठेहि मणसांची गर्दी होऊं नये यासाठी त्यांनी घेतलेली दक्षता प्रशंसनीय होती. त्या म्हणाल्या, "इथली वस्ती साठ हजार झाली की नवागतां-साठी ब्रॅकनेलचे दरवाजे बंद केले जातील. एवढ्या लोकसंख्येला रोजगार देऊं शकतील इतके कारखाने इथे उभारले गेले की ब्रॅकनेलच्या परिसरांत एकहि नवा कारखाना उभारूं न देण्याचा आम्ही निर्णय केला आहे."

ब्रॅकनेलहून येतांनाचा स्लौ येथील औद्योगिक वसाहत पहावयास मिळाली. ही वसाहत एका खाजगी कंपनीने उभारली आहे. या वसाहतीच्या सहाशे एकर जमिनीवर सातशे कारखाने उभे आहेत. प्रत्येक कारखान्याची गरज ओळखूनच त्यानुसार इमारती बांधून देण्यांत आल्या आहेत. याशिवाय सत्ता-वीस हजार कामगारांसाठी जी वैद्यकीय मदतीची व्यवस्था केली आहे ती खरोखरच वाखाणण्याजोगी आहे. या खाजगी औद्योगिक वसाहतीने कारखान-दारांच्या गरजेप्रमाणेच कामगारांच्या सुखसोयींचीहि आस्थापूर्वक दखल घेतली आहे.

आता या संस्थेचा व्याप केवळ स्लौपुरता मर्यादित राहिलेला नाही. कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया आणि बेल्जम या देशांतहि तिने आपली मुळें रुजविली आहेत. इस्टेट मॅनेजर एफ. ए. जोन्स यांच्या मोटारींतून ही औद्योगिक वसाहत पाहाव-यास एक तासाहून अधिक वेळ लागला. विंडसरच्या ओल्ड हाऊस हॉटेलमध्ये जेवण करतांना ते म्हणाले, “आज आम्हांला अमाप पैसा मिळतोय ही गोष्ट खरी आहे. पण १९२० मध्ये जेव्हा ही जागा घेतली तेव्हा कंपनीच्या संचालकांनी केवढ्या धाडसी योजनेला हात घातला होता याची आज कल्पनाच करतां येणें अशक्य आहे. जगांतल्या सर्वांत मोठ्या औद्योगिक वसाहतीशीं आपला संबंध आला आणि तिच्या विकासाला आपण अप्पस्वल्प हातभार लावूं शकलों हेंच माझं फार मोठं समाधान आहे.”

माझें ब्रिटनला जायचें जेव्हा निश्चित झालें तेव्हा श्री. जयंतराव टिळक यांनी ही वार्ता लंडनमधल्या दोघां स्नेह्यांना कळविली होती. एक ‘केसरी’चे प्रतिनिधि श्री. प. ग. पेंडसे यांना, व दुसरे बँक ऑफ इंडियाच्या तिथल्या शाखेंत काम करीत असलेले श्री. मधु अभ्यंकर यांना.

आपल्या घरीं मला नेण्यासाठी श्री. पेंडसे जेव्हा गाडी घेऊन हॉटेलवर आले तेव्हा स्टीव्हन्स आणि मायकेल या आपल्या कुमारांनाहि त्यांनी बरोबर आणलें होतें. गाडी सुरू होतांच मायकेलने आपल्या वडिलांना विचारलें, “Daddy, are you going to speak with uncle in Marathi?”

पेंडसे यांची पत्नी ब्रिटिश असल्यामुळे त्यांच्या दोन्ही मुलांना मराठी न येणें

साहजिकच आहे. त्यामुळे आमचें मराठी संभाषण हा त्या बालकांच्या दृष्टीने गमतीदार प्रकार होता. त्यांना न समजणाऱ्या भाषेतलें संभाषण ऐकतांना त्यांच्या चेहऱ्यावर मजेदार भाव उमटत होते.

वृत्तपत्रव्यवसायाप्रमाणेच मजूर पक्षाच्या राजकारणानेहि पेंडसे यांचें जीवन व्यापून टाकलें आहे. प्रथमदर्शनीं अबोल वाटणारे पेंडसे एकदा दिलखुलास बोलूं लागले की तिथल्या समाजजीवनाचे बारकावे सांगूं लागतात आणि मग ऐकणाऱ्याला त्यांच्या व्यासंगाची कल्पना येते.

श्री. अभ्यंकर यांच्या घरीं गेलों त्या दिवशीं सायंकाळीं पाडव्यानिमित्त महाराष्ट्र मंडळाने मनोरंजनाचा कार्यक्रम आखला होता. श्री. अभ्यंकर या मंडळाचे उत्साही कार्यकर्ते. नेहमी कुठल्या तरी कामांत गर्क असलेले, आणि तरीहि आलेल्या पाहुण्याला अल्पावधींतच आपलेसे करणारे. किंबहुना आपल्या घरीं कोणी तरी यावे आणि त्याचें मनोसोक्त स्वागत करावे हा त्यांचा आणि त्यांच्या पत्नींचा-सुलुताईंचा-आवडता छंद आहे. त्यामुळे त्यांच्या घरीं पाडव्याचें गोड-धोड खाऊनच आम्ही संध्याकाळीं सेंट मायकेल पॅरिश सभागृहांत गेलों. तेथेच महाराष्ट्र मंडळातर्फे पाडवा साजरा होणार होता. सुमारे दोन-अडीचशे महाराष्ट्रीय स्त्री-पुरुष तेथे जमले होते. नकला, गायनवादन, नाटिका आदि कार्यक्रमांनी ती संध्याकाळ उजळून निघाली होती. मध्यंतराच्या वेळीं बटाटेवडा आणि जिलबी हा खास मराठी बेत होता. या कार्यक्रमासाठी मंडळाचे चिटणीस श्री. सुरेश तुंगारे यांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी खूपच मेहनत घेतली होती.

कार्यक्रम आटोपतांच पहिल्या रांगेंत बसलेल्या एका वृद्ध स्त्रीशीं तुंगारे यांनी माझा परिचय करून दिला. ते म्हणाले, “या आजीबाई बनारसे. यांचं इथं—”

“आणखी कांही सांगण्याची जरूरी नाही. आजीबाईचं नांव आणि कार्य बहुतेक मराठी माणसांना माहित आहे. किंबहुना कोणी लंडनला जायला निघाला की त्याच्या कानांवर जीं दोनचार नांव पडतात त्यांत आजीबाईचं नांव हट्टकून असतं.” मी म्हटलें.

“तें जाऊं द्या, मंगळवारीं रात्रीं जेवायला यायचं.” आजीबाई मला सांगत होत्या.

वस्तुतः पैसे घेऊन खाऊं घालणें हा त्यांचा पोटाचा व्यावसाय. परंतु महाराष्ट्रांतून लंडनमध्ये कोणीहि येवो, आजीबाईंना आपला नातलग आल्याचा

आनंद होतो, आणि त्याला आग्रहाने त्या आपल्या घरीं नेऊन जेवणाची पंगत मांडतात. मी ज्या दिवशी जेवावयास गेलों होतो त्या दिवशीं त्यांनी सौ. ज्योत्स्ना भोळे यांनाहि बोलाविलें होतें. मी पुण्याचा, ज्योत्स्नाबाईहि पुण्याच्याच. परंतु आम्ही भेटत होतो लंडनमध्ये – आजीबाईंच्या खानावळींत !

आजीबाईंचें कर्तृत्व खरोखरच असामान्य आहे. इंग्रजीच काय पण शुद्ध मराठीहि येत नसलेल्या या स्त्रीने वैधव्याचा घाला पडल्यानंतर मुळमुळ रडत मायदेशीं परत येण्याऐवजीं लंडनमध्येच भरभक्कम पायरोवा करण्याचें ठरविलें. त्यांत अनंत अडचणी आल्या. असीम कष्ट सोसले. पण आता त्याचें चीज झालें आहे. आज त्यांच्या मालकीच्या तीन वास्तु लंडनमध्ये उभ्या आहेत. साईबाबांच्या कृपेमुळे हें सारें घडलें अशी आजीबाईंची श्रद्धा आहे. माझ्याशीं बोलतांना त्या सारख्या म्हणत होत्या, “ ही बाबांची कृपा आहे बरं. नाही तर माझ्यासारख्या निरक्षर बाईमाणसाला हें सारें जमलं असतं का ? ”

या श्रद्धेला साकार रूप देण्यासाठी त्यांनी आपल्या राहत्या घराला ‘ साई-सदन ’ असें नांव दिलें आहे. दर गुरुवारीं सायंकाळीं तेथे भजन-पूजा-अर्चा हा कार्यक्रम नेमाने पार पाडला जातो.

दिवस भराभर जात होते. बरेंचसें लंडन पाहून झालें होतें आणि बरेंचसें पाहावयाचें राहिलेंहि होतें. डॉ. जॅन्सनचे शब्द आठवत होते. त्याने एके ठिकाणीं म्हटलें आहे की, जो लंडनला कंटाळला तो आपल्या आयुष्याला कंटाळला असें खुशाल समजावें. मी लंडनलाहि कंटाळलों नव्हतां आणि जीवनालाहि ! तरीहि लंडन सोडणें भाग होतें.

मी पॅरिसकडे निघालों होतो.

आज इथें उद्या तिथें

विमानाने इंग्लिश खाडीवरून झेप घेतली आणि पाऊण तासाच्या अवधींतच तें बोरिंग विमानतळावर स्थिरावलें. नेहमीच्या लगबगीनेच मी विमानातून बाहेर पडलों आणि विमानतळाच्या मुख्य प्रवेशद्वारापाशीं उभ्या असलेल्या एअर फ्रान्सच्या कोचमध्ये जाऊन बसलों. पॅरिस अवघें बावीस मैलांवर उभें होतें.

कोच पांच-दहा मिनिटांतच सुरू होणार होता; परंतु मी विमानांत होतों तेव्हा मन जितकें निश्चित होतें तितकेंच तें आता अस्वस्थ झालें होतें. एअर टर्मिनलवर उतरल्यानंतर कुठे जायचें, काय करायचें—कांही कांही ठरलेलें नव्हतें. ब्रिटनमधल्या तीन महिन्यांच्या वास्तव्यांत सारा कार्यक्रम अगदी आखीव होता. लंडनमधल्या रस्त्यांसारखा. खरं म्हणजे तिथल्या वास्तव्याच्या शेवटीं शेवटीं या आखीव जीवनाचाच कंटाळा आला होता; आणि पॅरिसची ओढ लागण्याचें तेंहि कारण होतें. परंतु दिशाहीन जीवन मनांत केवढी पोकळी निर्माण करतें आणि ही पोकळीच आपल्याला किती अस्वस्थ करून टाकते हें मी आता अनुभवीत होतों. इथें आपल्याला ओळखणारें कोणी नाही, मनःपूत वागायला आपण स्वतंत्र आहोंत या इथे येण्यापूर्वी सुखद वाटणाऱ्या जाणीवे-नेच आता मी कांहीसा धास्तावलों होतों. शिवाय इथल्या भाषेचें अज्ञान ठायीं ठायीं नडणार होतें. ठेच खाण्याची चांगलीच सवय करावी लागणार होती. इन् व्हॅलिदेसजवळच्या एअर टर्मिनलवर उतरलों तेव्हाच पहिली ठेच लागली. कोचच्या पोर्टरने माझें सामान ज्या टॅक्सींत टाकलें तिच्या धन्याला इंग्रजी येत नसल्याचें त्याने सोंग घेतलें होतें.

‘टॉमस कुक कंपनीची कचेरी मॅडेलिनजवळ असल्याने त्या भागांत उतर-लास तर पॅरिस पाहणें सोडचें जाईल’ हा जेरी फर्नांडिसचा उपदेश मनांत

घोळवीतच मीं माझ्या सारथ्याला म्हटलें, “ मॅडेलिनमधल्या एखाद्या बऱ्यापैकी पैकी हॉटेलमध्ये मला उतरायचंय; शक्य तों टॉमस कुकच्या कचेरीजवळ. ”

“ No English ” एवढें त्रोटक उत्तर देऊन तो गप्प झाला.

टॉमस कुक हें नांव मात्र त्याला पचिरित असावें. कारण त्याने त्या कचेरी-समोरच गाडी उभी केली. जवळ ‘ हॉटेल फ्लॉरिडा ’ ची पाटी झळकत होती व म्हणून मी हातानेच त्याला तिकडे चलण्याची खूण केली.

त्या टॅक्सींत ड्रायव्हरच्या पुढाऱ्यांतच मीटर होतें. बसल्या जागेवरून मला त्यांतले आकडे दिसत नव्हते. शिवाय पॅरिसमधल्या टॅक्सीच्या दरांशीं व फ्रेंच चलनाशीं माझी अद्याप जानपहचान झाली नव्हती. त्यामुळे परदेशी प्रवाश्याच्या रुबावांतच मी द गॉलच्या त्या बिलंदर प्रजाननाच्या हातावर दहा फ्रँकची रंगीवेरंगी नोट ठेवून टॅक्सीतून उतरलों. तो आता मोड परत करणार याविषयी मला शंका नव्हती. म्हणून मी सामान हॉटेलच्या प्रवेशद्वाराकडे नेऊं लागलों; परंतु तेवढ्यांत त्या टॅक्सी ड्रायव्हरने आपली गाडी भरधांव सोडली.

पॅरिस कितीहि महाग असलें (युरोपमधलें सर्वांत महाग शहर असा त्याचा लौकिक आहेच.) तरी मैला-दीड-मैलाच्या प्रवासाला दहा फ्रँक म्हणजे जवळ जवळ अकरा-बारा रुपये पडणार नाहींत, असें मला सारखें वाटत होतें आणि पॅरिस सोडतांना हा अंदाज खराहि ठरला; कारण परत जातांना हाच प्रवास साडेतीन फ्रँकमध्ये पुरा झाला होता. लंडनमध्ये असतांना पॅरिसच्या टॅक्सीवाल्यांचे किस्से मीं अनेकवार ऐकले होते. म्हणून साडेसहा फ्रँक जास्त गेले यापेक्षा, आधी कल्पना दिली गेली असतांनाहि आपण बावळट ठरलों, याचाच मनाला ठणका लागला होता. दुखऱ्या मनानेच मी हॉटेल फ्लॉरिडा-मधील पांचव्या मजल्यावरच्या एका हवेशीर आणि प्रशस्त खोलीचा ताबा घेतला.

मी पॅरिसला गेलों तेव्हा इस्टरची सुटी सुरू झाली होती. त्यामुळे परदेशी प्रवाश्यांची जत्राच तेथे भरली होती. एकट्या अमेरिकेंतूनच म्हणे तेथे अडीच लाख प्रवासी आले होते. त्यामुळे रात्रीचें पॅरिस पाहावयाला बाहेर पडलों तेव्हा रस्ते नुसते गर्दीने फुलून गेले होते.

पिगल हा पॅरिसचा रंगेल भाग. त्यामुळे तेथे गर्दी विशेष. पॅरिसचे प्रसिद्ध नाइट-क्लब याच भागांत आहेत. 'मुलींरूज' हा तर आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचा नाइट क्लब ! त्यामुळे तो पाहणें भाग होतें. तेथे पंधरावीस अर्धनग्न युवती मादक नृत्य करीत होत्या, त्यांच्या नृत्याला बँडनें ताल धरलेला होता आणि प्रेक्षक नृत्य पाहण्यापेक्षा शॅपेन पिण्यांतच मग्न झाले होते. हें सर्व आपणहि पाहतों, अनुभवतो; पण अतिशय सावध वृत्तीनें, तटस्थ तिन्हाइताच्या नजरेने. त्या धुंदफुंद जीवनाशीं प्रयत्न करूनहि आपल्याला समरस होतां येत नाही. अर्थात् त्यामुळे फारसें कांही विघडतें अशांतला मुळीच भाग नाही. शंभरएक फ्रँकनी आपला खिसा रिकामा झाला आहे एवढें समाधान गाठीं बांधूनच मी तेथून बाहेर पडलों.

पॅरिस ही खरोखरच अद्भुतरम्य स्वप्नभूमि आहे हें जसें रात्रीं पटतें तसें रसिक कलावंतांच्या पॅरिसाचा स्पर्श या नगरीला ठायीं ठायीं झाल्याचें प्लेस द ला कॉनकॉर्डपासून आर्क द त्रायंफर्येत फेरफटका मारला की सहज ध्यानीं येतें. शांझिलिझी हा भाग तर पॅरिसचें वैभवच आहे. अतिशय प्रशस्त रस्ते, त्याच्या बाजूला लहानशीं उपवनें, देखणे पुतळे आणि दुमदार कारंजीं, त्यांच्या कडेला पादचाऱ्यांसाठी राखून ठेवलेल्या वाटा आणि या वाटांवरच उभे असलेले रेस्ताराँ-कितीहि वेळां या रस्त्यांवरून हिंडलें, तरी तेथून परतावेसें वाटत नाही.

शांझिलिझी उजव्या बाजूला टाकून डाव्या हाताचा रस्ता पकडला की थोड्याच वेळांत आपण आयफेल टॉवरपाशीं येऊन थडकतो. या टॉवरची उंची एक हजार फूट असल्याचें सांगण्यांत आलें. संपूर्ण पोलादी बांधणीच्या या टॉवरला तीन टप्पे आहेत. दुसऱ्या टप्प्यावरच्या उपाहारगृहांत बसून बिअरचें घुटके घेणें हा हौशी प्रवाश्यांच्या पॅरिसमधल्या जीवनांतील एक खास आगळा क्षण. पांच फ्रँकचें तिकीट काढलें की टॉवरवरच्या थेट कळसापर्यंत जातां येतें. तेथून सारें पॅरिस शहर नजरेच्या टप्प्यांत येतें. या नगरीची उभारणी करतांना नेपोलियनने जी कलादृष्टि दाखविली आहे तिचा आस्वाद घ्यावयाचा असला, तर या टॉवरच्या कळसावरूनच पॅरिसकडे दृष्टिक्षेप टाकायला हवा. नेपोलियन केवळ सत्तापिपासून नव्हता. कला आणि विद्या यांचाहि तो भोक्ता होता.

पॅरिसचें विद्यापीठ आणि तिथली चित्रकला व शिल्पकला यांचीं संग्रहालयें नेपोलियनच्या कलाविद्या-प्रेमाची आजहि भरघोस साक्ष देतात.

आर्कंद त्रायंफमधूनच फ्रान्सच्या या रणशार्दूल सम्राटानें पॅरिसमध्ये पदार्पण केलें. परंतु नेपोलियनच्या शौर्याचा वारसा त्याच्या वंशजांना चालवितां आला नाहीं आणि म्हणूनच दुसऱ्या महायुद्धाच्या प्रारंभीं हिटलरच्या सेनाहि याच कमानांतून पॅरिसमध्ये घुमल्या. कांही मूठभर फ्रेंच सैनिकांनी तेथे प्रतिकार केला. त्यांपैकीच एका अज्ञात वीराचें, रंगविलासांत दंग झालेल्या त्याच्या देशबांधवांना स्मरण राहावें म्हणून अद्यापहि तेथे एक ज्योत फडफडत आहे. एखाद्या परदेशी प्रवाश्यास फ्रेंच नागरिक आर्कंद त्रायंफ दाखवायला निघतो तेव्हाच काय तें त्याला या ज्योतीचें आणि तेथे प्राणांची आहुति दिलेल्या सैनिकाचें स्मरण होतें. एरवीं समोर विद्युद्दीपांनी उजळलेल्या आणि अप्सरांच्या कमनीय पदन्यासानें भारून टाकलेल्या 'लिडो' मध्ये केव्हा प्रवेश करतां आणि बिअर किंवा शॅपेनची ऑर्डर केव्हा देतो असें त्याला होऊन जातें.

फ्रेंच नागरिकांच्या या प्रतिकारशून्य वृत्तीमुळे पॅरिसचा एक मोठा फायदा झाला आहे. हिटलरचे बाँब वाचले; परंतु त्याचबरोबर पॅरिसचें सौंदर्यहि, तेराव्या शतकांतलें नोत्रदाम चर्च आपल्या प्राचीन शिल्पवैभवासह आजहि त्याच दिमाखाने उभें आहे तें यामुळेच.

सीन नदीने पॅरिसच्या सौंदर्याला आणखी एक निराळा साज चढविला आहे. अल्मा ब्रिजजवळ जाऊन उभें राहिलें आणि पांच फ्रँकची नोट दाखविली की उपाहारगृह, मद्यालय आदि सर्व सोयींनी सजलेल्या नौका आपले 'बाहो पालवून' आपल्याला आमंत्रण देऊं लागतात आणि चांगला दीड तासभर सीनच्या संथ प्रवाहांतून विहार करण्याचें गुलाबपाणी आपल्यावर शिंपडतात. सीनच्या उजव्या काठावर अमीर-उमरावांची वस्ती आणि डाव्या काठावर 'स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता' या तत्त्वत्रयींची जिच्यासाठी घोषणा करण्यांत आली त्या जनतेची गर्दी. उजव्या काठावरच्या उपाहारगृहांत जायचें असेल, तर पॅरिस-परफ्युमनें स्नान करून मखमली पावलांनी प्रवेश करायचा आणि दबलेल्या आवाजांत आदबशीर वेटरच्या कानांत गुणगुणायचें. पण डाव्या काठावर आलें

की हा सारा रुबाव व्यर्थ ठरतो. रांगेंत उभे राहून एक थाळी घ्यायची, पुढे ठेवलेल्या पदार्थांपैकी हवा तो पदार्थ थाळींत टाकायचा आणि टोकाला उभ्या असलेल्या स्वागत-सुंदरीला विल विचारायचें. तिच्या हातांत विलाची रक्कम टाकून थाळी परत हातांत घ्यायची आणि एखादें टेबल रिकामें दिसतें आहे याचा शोध घेत कुठे तरी बैठक मारायची. यांतील बहुतेक उपाहारगृहें तर अर्ध्या फूटपाथपर्यंत पुढे आलेलीं.

अशा एखाद्या 'अन्नपूर्ण' तून बाहेर पडलें की, मग पॅरिस आपल्यालाहि चढूं लागतें. तेव्हा मात्र स्वतःच्या पायांवर विश्वास न ठेवतां टॉमस कुक कंपनीची बस गाठायची आणि एकदा 'ऐतिहासिक' पॅरिस व नंतर 'आधुनिक' पॅरिस पाहून घ्यायचें. गेल्या दोनशे वर्षांतील अनेक नामवंत कलाकार जेथे चिरनिद्रेसाठी गेले ती मातमात्र स्मशानभूमि पाहून व गल्लीबोळांच्या आडव्यातिडव्या वळणांतून सुरकांडी मारून पुढे गेलें की बॅसिलिकाच्या टेकडीवर क्षणमात्र उभे राहायचें, खुल्या हवेचा श्वास भरायचा आणि चित्रकार-चौकांत जायचें. अनेक लहानमोठे चित्रकार कॅनव्हास, कुंचला आणि रंग घेऊन आपली वाट पहात बसलेले असतात. दहा-पंधरा मिनिटांचें सिटिंग दिलें की झकासपैकी पोर्ट्रेट तयार. दहा फ्रँकपासून पन्नास फ्रँकपर्यंत पैसे मोजयची मात्र तयारी पाहिजे.

प्लेस द ला कॉनकार्दपार्शीं बस आली की, वाटाड्या सांगू लागतो, 'सोळावा लुई आणि मेरी अँतोनिएत यांचें डोकें उडविलें तें याच ठिकाणीं.' समोरच फ्रेंच लोकसभेची इमारत उभी दिसते. पुन्हा एकदा शांझिलिझी भागांतून बस भरधाव सुटते व ती इन्व्हॅलिदेसपार्शीं थांबते. वाटाड्या या वेळीं गहिवरलेला असतो. नेपोलियनच्या अनेक कथा सांगत सांगतच तो आपल्याला त्याच्या कबरीपार्शीं घेऊन जातो. वर्तुळाकार सभागृहांत अगदी मधोमध एका चक्राकत्या लाकडी पेटी-कडे बोट दाखवीत तो म्हणतो, "इथंच आमचा लाडका सम्राट् चिरनिद्रा घेत आहे."

बस परत मॅडेलिनचा रस्ता धरते. वाटेंत ठिकठिकाणीं पुतळ्यांची आरास मांडलेली असते. एखादें कारंजें लडिवाळपणें उभें असतें. आंतल्या रंगीवेरंगी प्रकाशझोतांशी खेळत, हसत, बागडत. मध्येच उंच उंच स्तूप वाकुल्या दाख-

वीत उभा असतो. त्यावरचा नेपोलियनचा पुतळा स्तूपाच्या मानाने खूपच खुजा वाटतो. लक्झेंबर्ग गार्डन्सच्या हिरवळीवरून चालतांना मखमलीचा भास होतो. मधूनच एखाद्या प्रासादाने किंवा धर्ममंदिराने इतिहासाचा फेकलेला प्रकाशझोत डोळ्यांत घुसतो. हा प्रकाशझोत विरतो न विरतो तोंच लॅटिन कॉर्टर-मधले विद्यार्थी सोबोर्न विद्यापीठाकडे तुरुतुरु चाललेले दिसतात. रात्रीचें रंगेल पॅरिस सूर्योदयापूर्वीच विझलेलें असतें आणि कला व विद्या यांच्या 'उपासनेतें दृढ चालवावें' ची संथा घेणारें पॅरिस विस्तारत असतें. मनांत निरनिराळीं आवतें उठूं लागतात. एकाचा दुसऱ्याशीं मेळ नसतो आणि अशाच गुदमरलेल्या अवस्थेंत हॉटेलकडे आपले पाय वळूं लागतात; परंतु ही अवस्था क्षणभरच. पुन्हा निऑनसाईन्सची झळाळी मनांत नवा हुरूप निर्माण करते. आपो-आपच जिना उतरून आपण मॅडेलिन स्टेशनवर जातों आणि पिगलकडे जाणारी ट्यूब पकडतों.

व्हयर्सायचा राजवाडा पाहिल्याशिवाय पॅरिस सोडणें मूर्खपणाचें ठरलें असतें. तीनशे वर्षांपूर्वी बांधलेला हा प्रासाद म्हणजे फ्रेंच शिल्पकलेची आणि चित्रकलेची गौरवगाथाच आहे. एकेका खोलीला नामवंत चित्रकारांच्या कुंचल्याचा सोनस्पर्श झालेला आहे. चौदाव्या लुईचा काळ फ्रान्सच्या इतिहासांतील सुवर्णयुग होतें. त्या वेळचें फर्निचर, वस्त्रालंकार, राजमुकुट, आरसेमहाल—सारे कांही बारकाईने पाहावयाचें म्हणजे किमान एक आठवडा तरी इथे राहायला हवें. प्रासादाभोवतालची बाग, त्या बागेंतच मधोमध बांधलेला तलाव आणि त्याच्या काठावर उभे असलेले महाकाय नरसिंहांचे रेखीव पुतळे या सान्यांचा एकसंध परिणाम जाणवत असतांनाच वाटाड्या आपल्याला भूतकालांतून वर्तमानांत आणतो आणि पुन्हा एकदा इतिहास सांगूं लागतो—“व्हर्सायचा तह तुम्हांला माहीतच आहे. इथं, या खोलींत, या टेबलावरच तहनाम्यावर सद्या झाल्या.”

पुन्हा एकदा आमची इतिहासाची उजळणी सुरू झाली. इतिहासांतून भाषेचा विषय निघाला. इंग्रजी भाषेपेक्षा फ्रेंच भाषा किती श्रेष्ठ आहे हें आता वाटाड्या मला समजावून सांगूं लागला. “फ्रेंच म्हणजे दरबारची भाषा, इंग्रजी म्हणजे बाजारची भाषा” या पालुपदाचा त्याने ठेका धरला होता.

एक सुस्कारा टाकीत तो म्हणाला, “पण आता ही गोष्ट इतिहासजमा झाली आहे. आता आम्हांलाहि इंग्रजी शिकावं लागतं; पण तें इंग्रजांमुळे नव्हे हें. अमेरिकन प्रवासांसाठी.”

समर्थाघरच्या श्वानालाच नव्हे, तर त्याच्या भाषेलाहि मान द्यावा लागतो हेंच सनातन सत्य त्याच्या सुस्कार्यांत दडलें होतें. इंग्रजांना आणि इंग्रजीला हीन मानणाऱ्या फ्रान्सला आज आपल्या दुकानांवर आवर्जून पाठ्या लावाव्या लागल्या आहेत—‘English Speaking Staff.’ डॉलर मिळविण्यासाठी ही सारी धडपड.

मॅडेलिनवर परतलों तेव्हा तेथे एक फ्रेंच वृद्धा अतिशय आकर्षक दिसणारी खेळणीं विकत बसली होती. परदेशी प्रवासी तीं अहममिकेने खरेदी करीत होते. शेवटचें खेळणें विकलें जातांच त्या वृद्धेने तेथून पळ काढला. आणि त्यानंतर पुन्हा एकदा ठेच लागल्याचें कळलें. तीन सेंटिमलाहि महाग वाटावें असें खेळणें मीं तीन फ्रँकला खरेदी केलें होतें.

पॅरिसमध्ये राहावयास मिळणार असते तर या असल्या ठेचा खाण्याचीहि माझी तयारी होती; परंतु जर्मनीच्या दौऱ्याचा माझा कार्यक्रम अगाऊच निश्चित झाला होता. हेर रॉख आज दुपारीं तीन वाजतां फ्रँकफुर्ट विमानतळावर माझी वाट पाहणार होता आणि म्हणून मी पुन्हा बॉर्ग विमानतळावर आलो होतो.

ठरल्या वेळेपेक्षा विमान बरेंच उशिरा सुटलें आणि त्यामुळे साहाजिकच फ्रँकफुर्टला वेळेवर पोहोचणें अशक्य झालें. रॉख माझी वाट पाहून निघून गेला होता. त्यामुळे लुफ्तान्साच्या कोचमधून एअर टर्मिनलवर जाणें अपरिहार्य झालें होतें. फ्रँकची सरहद्द संपून आता मार्कचें राज्य सुरू झालें होतें. त्यामुळे विमानतळावर नाणीं बदलून घेतलीं आणि फ्रँकफुर्ट शहरांत जाण्यासाठी कंडक्टरच्या हातावर दोन मार्क्स ठेवले. एअर टर्मिनलवरून सॅव्हिनी हॉटेल्पर्यंत जाण्यासाठी टॅक्सी केली आणि पुन्हा पॅरिसमधील त्या टॅक्सीवाल्याची मला आठवण झाली. इथे मात्र टॅक्सीवाल्याने अवघा दीड मार्क घेतला. इतकेंच नव्हे, तर आपण होऊन तशी पावतीहि दिली. टॅक्सीवाल्याने पावती देणें हा प्रकार अभिनव होता. साऱ्या जर्मनीभर हीच पद्धत प्रचलित असल्याचें नंतर आढळून

आलें. फ्रान्स आणि जर्मनी या दोन शेजारी राष्ट्रांतील पहिला फरक जाणवला तो हा असा.

विमान उशिरा पोहोचल्यामुळे त्या दिवशीचे सारे कार्यक्रम आपोआपच रद्द झाले होते. त्यामुळे संध्याकाळ मोकळीच होती. त्याचा एक फायदा झाला. फ्रँकफुर्ट आल्गेमाईन झायटुंग या सुप्रसिद्ध जर्मन दैनिकाची कचेरी निवांतपणें पाहतां आली. त्यानंतर मेन नदीच्या काठावर वसलेल्या या नीटस नगरीच्या हमरस्त्यावरून पदयात्रा करीत सँव्हिनीवर पोहोचलों तेव्हां सगळीकडे अंधारून आलें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बरोबर आठ वाजतां रॉख हजर झाला. सॅचेनबर्ग प्राणिसंग्रहालय हें फ्रँकफुर्टचें खास आकर्षण. साहजिकच तें पाहण्यांत सकाळचा सारा वेळ निघून गेला. तेथे चिमुकल्या फुलपाखरापासून महाकाय ओरांग-उटांगपर्यंत हजारो पशुपक्ष्यांचे मृत देह अतिशय काळजीपूर्वक ठेवण्यांत आले आहेत. नुसतीं फुलपाखरेंच पांच-सहा हजार प्रकारचीं असतील.

दुपारच्या जेवणाची जागा निवडतांना रॉखने कल्पकता दाखविली होती. हेनिंजर बिअर कंपनीने फ्रँकफुर्ट आणि ऑखेनबर्गच्या मधोमध चारशे फूट उंचीचा मनोरा बांधला आहे आणि त्यावर फिरत्या भोजनगृहाची उभारणी करण्यांत आली आहे. साधारणतः चाळीस-पंचेचाळीस मिमिटांत या गोलघुमटाची एक फेरी पुरी होते. एकीकडे जेवण करीत असतांनाच साऱ्या फ्रँकफुर्ट शहराचें विहंगम दर्शन होतें. ऑखेनबर्ग पोस्टची सहसंपादिका फ्रॉ सिकॉर्ड हिलाहि रॉखने जेवायला येण्याचें नियंत्रण दिलें होतें.

ऑखेनबर्गची वस्ती आहे वीस-पंचवीस हजार. पांच मैलांवरच्या फ्रँकफुर्ट-मधून फ्रँकफुर्ट आल्गेमाईनसारखे नामवंत दैनिक प्रसिद्ध होत आहे आणि तरीहि ऑखेनबर्ग पोस्टचा संसार अतिशय दुकीने चालू आहे. वीस हजार वस्तीच्या गावांतील या छोटे-खानी वृत्तपत्राचा खपहि जवळ जवळ तितकाच म्हणजे वीस हजारांच्या आसपास आहे, आणि त्यांतहि चार-सहा पानें निव्वळ स्थानिक स्वरूपाच्या जाहिरातींचीं. त्यामुळेच आल्गेमाईनसारख्या वडाच्या सावलींत उभे राहूनहि 'पोस्ट' खुरटलेलें नाही. ऑखेनबर्गच्या मर्यादित परिसरांतहि त्याला भरपूर

जीवनरस मिळतो. आणि हीच गोष्ट सिकॉर्ड मला विशद करून सांगत होती.

निरोप घेतांना ती म्हणाली, “ फ्रँकफुर्टला परतण्यापूर्वी आमच्या ऑखेन-बर्गमधलं कातडी वस्तूंचं प्रदर्शन मात्र अवश्य पाहा हं. दोन हजार वर्षांपासून आतापावेतो वापरण्यांत आलेल्या निरनिराळ्या चामडी वस्तूंचा तिथं दुर्मिळ संग्रह आहे. मानवी संस्कृतीचा विकास कसकसा होत गेला हें समजून घेण्याच्या दृष्टीनं हें संग्रहालय पाहाणं अतिशय जरूरीचं आहे. ”

सिकॉर्डने आपल्या संग्रहालयाची अवास्तव प्रशंसा केली नव्हती, तर वस्तु-स्थितीच सांगितली होती, हें संग्रहालयांतून हिंडत असतांना जाणवलें. सिकॉर्ड पुन्हा भेटली तर हें संग्रहालय पाहण्याची सूचना केल्याबद्दल मी तिचे अवश्य आभार मानीन.

सायंकाळचे सहा वाजले होते. राखचा सहवास आता संपणार होता. फ्रँकफुर्ट स्टेशनपर्यंत त्याने मला साथ दिली आणि बॉनकडे जाणाऱ्या गाडीची शिडी होतांच प्लॅटफॉर्मवरच्या गर्दीत मिसळून तो दिसेनासा झाला.

फ्रँकफुर्ट ते बॉन हा दोन तासांचा प्रवास न्हाईनलँडमधूनच होतो. न्हाईनचें बोट धरूनच आगगाडी पुढे जात असते. न्हाईनचें पात्र इथे बरेंच मोठे आहे. पात्र संपलें की डोंगराची चढण सुरू होते. सारा परिसर उंचच उंच वृक्षांनी झाकाळून टाकलेला. मध्येच एखादें टुमदार घरकुल दिसतें. बाकी सारें कांही शांत. पर्जन्यराजाची न्हाईनलँडवर विशेष मेहेरबानी असावी आणि त्याच्याबरोबर येणाऱ्या समृद्धीचीहि.

बॉन पश्चिम प्रजासत्ताक जर्मनीची राजधानी. परंतु गावाप्रमाणेच स्टेशनहि फारसें मोठें नाही. मला गोडेसबर्ग या उपनगरांत जायचें होतें; परंतु तेथे जायला आता एखादी बस मिळेल काय, या प्रश्नाला स्टेशनवर कोणाकडून उत्तर मिळेंना. स्टेशनमास्तरसह अनेक जणांना विचारलें. जो तो “ इंग्रजी येत नाही, माफ करा ” एवढे चार-पांच शब्द तोडक्यामोडक्या इंग्रजींत सांगून मोकळा होई. सारीच पंचाईत झाली होती.

एवढ्यांत “ Sir, I will take you to Godesberg ” असें म्हणत एका वीसबावीस वर्षांच्या तरुणाने माझें सामान उचललें आणि आपल्या टॅक्सींत

टाकलें. तो म्हणाला, “ मी वैद्यकीय महाविद्यालयाचा विद्यार्थी आहे म्हणून टॅक्सी चालविण्याचें काम करतां. तुम्हांला कुठं जायचंय ? ”

“ इडन हॉटेलांत ”

“ ठीक आहे. बसा गाडींत. ”

उद्या डॉक्टर होणारा हा तरुण आज टॅक्सी ड्रायव्हरचें काम करीत होता आणि तेंहि अतिशय अदबीने आणि उत्साहाने.

“ तुम्हांला स्टेशनवर बराच वेळ थांबावं लागलं असेल नाही ? ” कांहीहि कारण नसतांना त्याच्या स्वरांत दिलगिरी होती. तो सांगूं लागला, “ जर्मनींतील दोन-चार मोठीं शहरं सोडलीं तर इथं कुणाला फारसं इंग्रजी येत नाही. पूर्वी तर इंग्रजी जाणणारा दुर्मिळच होता. परंतु आता अमेरिकन प्रवाश्यांमुळे मोठ्या शहरांतील कांही लोक इंग्रजी बोलायला लागले आहेत. एरवी सारा व्यवहार जर्मनमध्ये. पूर्वी इंग्रजीपेक्षा फ्रेंचच अधिक लोकप्रिय होती. आता मात्र ती जागा इंग्रजीनं घेतली आहे. ”

व्हर्सायचा राजवाडा दाखविणाऱ्या फ्रेंच वाटाड्यानेहि हीच व्यथा बोलून दाखविली होती. याचा अर्थ हाच की, ज्याची सत्ता त्याची भाषा, नव्हे त्याचेंच सर्व कांही या सनातन सिद्धान्तापुढे महत्त्वाकांक्षी जर्मन राष्ट्रहि हतप्रभ ठरलें आहे.

बॉन शहर लहानखोर असलें तरी राजधानीसाठी निवड झाल्यावर त्याची उभारणी करतांना केवळ उपयुक्ततावादी दृष्टि बाळगण्यांत आलेली नाही. त्यामुळे राजधानीच्या शहरांत दिसणारी इमारतींची दाटी आणि या दाटीपाठोपाठ येणारी वर्दळ बॉनमध्ये अभावानेच दिसते. पश्चिम जर्मनीचा पहिला महामंत्री अँडेनॉवर कोलोनचा. म्हणूनच कोलोनपासून दहा-बारा मैलांवर असलेल्या बॉनची त्याने राजधानीसाठी निवड केली. त्यामुळे साहजिकच इतर कोणत्याहि शहरा-पेक्षा कोलोनला अधिक महत्त्व प्राप्त झालें आहे. एखादी व्यक्ति मोठी झाली की आपल्या गावालाहि मोठेपणा प्राप्त करून देण्याचा तिचा अडाहास सुरू होतो तो हा असा.

हँबूर्ग हें जर्मन पत्रव्यवसायाचें मुख्य केंद्र असलें, तरी जर्मन पत्रकार संघाची मुख्य कचेरी बॉनलाच आहे. ब्रिटनप्रमाणेच इथलीहि श्रमिक पत्रकार संघटन प्रभावी आहे; परंतु ब्रिटनमध्ये लंडनमधल्या राष्ट्रीय वृत्तपत्रांचा बराच प्रभाव

आहे. जर्मनींत त्या स्वरूपाचीं राष्ट्रीय पत्रें नाहींत. त्यामुळे ब्रिटनमध्ये कोठेहि गेलों तरी जसें टाइम्स, टेलिग्राफ किंवा गार्डियनचे अंक दिसतात तसें येथे दिसत नाही. त्या त्या शहरापुरतें किंवा त्या त्या प्रांतापुरतें असें इथल्या वृत्तपत्रांचें स्थानिक किंवा प्रांतिक स्वरूप आहे. त्यामुळे पत्रकार-संघाची मुख्य कचेरी बॉनला असली, तरी कामाचा ताण पडतो तो स्थानिक कचेऱ्यांवरच. या संघटनेच्या सरचिटणिसाला इंग्रजी येत नव्हतें. त्यामुळे दुभाष्यामार्फत ही सारी माहिती तो मला सांगत होता. जर्मन पत्रव्यवसायाची थोडीबहुत माहिती मिळाली; परंतु मुलाखतीला रंग चढला नाही.

त्या मानाने हेर बॅसलर यांच्याकडील माझी बैठक चांगलीच रंगली. जर्मन परराष्ट्रखात्याच्या आग्नेय-आशिया विभागाचे ते प्रमुख आहेत. साठी उलटून गेली असली तरी उत्साह रतिभर कमी न झालेला. सारीं तांतडीचीं कामें आटोपून माझ्या येण्याचीच ते वाट पाहत बसले होते. आमच्या गप्पांचा ओघ आग्नेय आशियाकडे वळणें क्रमप्राप्तच होतें.

आग्नेय आशियासंबंधी पश्चिम जर्मनीचें स्वतंत्र धोरण नाही; अमेरिकेच्या धोरणाशींच तें निगडित झालें असल्याची त्यांनी मनमोकळी कबुली दिली, मात्र कांही झालें तरी बॅसलर परराष्ट्रखात्यांत काम करीत होते. तोलूनमापून बोलण्यावर त्यांचा कटाक्ष होता. परंतु अमेरिकेचें आग्नेय आशियांतलें धोरण त्यांना तित-केसें मान्य नसावें असें त्यांच्या बोलण्यांतून सूचित होत होतें. शास्त्री यांच्या अमेरिका-भेटीचा कार्यक्रम जॉन्सन यांनी रद्द केल्याची बातमी त्या वेळीं ताजी होती.

“ भारतांतल्या काय किंवा आग्नेय आशियांतल्या काय, जनमताची अमेरिका जोवर कदर बाळगीत नाही तोवर तिच्या संबंधीची या भागांतली अप्रीति कमी होणार नाही. आज तरी त्या त्या देशांतल्या राष्ट्रीय नेतृत्वाची दखल घेण्याची अमेरिकेची तयारी दिसत नाही. आपले ‘होयबा’ होतील त्यांनाच ती नाचवीत आहे. त्याचा परिणाम असा होतो की, लोकक्षोभ वाढतो आणि हीं बाहुलीं क्षणार्धांत कोसळतात. परिणामतः अमेरिका पुन्हा एकदा बदनाम होते. कोरिया, लाओस, व्हिएतनाममधल्या घटना या दृष्टीने बोलक्या आहेत, नाही ? ” एवढें

मी जेव्हा म्हणालों तेव्हा बॅसलर मुत्सद्दयाच्या दक्षतेने उत्तरले, “ तुम्ही म्हणतां त्यांत बरंच तथ्य आहे. ”

जर्मनीच्या एकीकरणाचा प्रश्न निघतांच मात्र बॅसलर यांची तटस्थ वृत्ति लोपली आणि रशियाच्या ताब्यांतला जर्मन प्रदेश मुक्त करण्याचें स्वप्न त्यांच्या डोळ्यांसमोर तरंगू लागलें.

याच सुमारास पूर्व जर्मनीस मान्यता दिलेल्या आफ्रिकन राष्ट्रांची मदत पश्चिम जर्मनीने बंद केली होती. “ यामुळे पश्चिम जर्मनीसंबंधी आफ्रिकी लोकमत विथरणार नाही का ? ” मी विचारलें.

बॅसलर यांच्यातील जर्मन कडवेपणा आता पुरा जागा झाला होता. ते म्हणाले, “ पूर्व जर्मनी हें स्वतंत्र राष्ट्र आहे असें मानणारीं राष्ट्रे आम्हांला शत्रुवत् आहेत. एक ना एक दिवस १९३९ च्या सीमांपर्यंत आम्ही पोहोचूं असें आमचें मन आम्हाला ग्वाही देत आहे. अशा वेळीं पूर्व जर्मनीच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला मान्यता देणाऱ्या राष्ट्रांच्या विकासाला मदत करण्याची आम्हांला काय गरज ? ”

अखेर कोणत्याहि राष्ट्राचें परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे राष्ट्रीय स्वार्थाला दिलेली उदात्ततेची झालर असतें हीच गोष्ट बॅसलर अप्रत्यक्ष रीतीने कबूल करीत होते. जर्मनीच्या एकीकरणाला जसा रशियाचा विरोध आहे तसाच पाश्चात्य राष्ट्रांचाहि आहे ही गोष्ट त्यांना मान्य करावी लागली. एकसंध जर्मनीच्या लष्करी महत्त्वाकांक्षेचा अनुभव केवळ रशियानेच घेतलेला नाही; फ्रान्स आणि ब्रिटन यांनी कांही कमी यातना भोगलेल्या नाहीत; आणि या यातनांचे वण अद्याप भरून आलेले नाहीत. सारांश काय, स्वतःचें अस्तित्व धोक्यांत येणार नाही अशा वेतानेच उच्च तत्त्वांचा पुकारा करावयाचा असतो याचा विसर कम्युनिस्ट राष्ट्रांप्रमाणेच पाश्चात्य राष्ट्रांनाहि पडलेला नाही.

भोजनोत्तरहि आमच्या गण्या बराच वेळ चालू होत्या; परंतु बॅसलर यांनाहि कचेरींत परतावयाचें होतें आणि मलाहि कोलोनकडे निघावयाचें होतें. त्यामुळे मी त्यांचा निरोप घेतला. जातांना भारतीय पद्धतीप्रमाणे हात जोडून नमस्कार करण्यास बॅसलर विसरले नाहीत.

व्हॉईस ऑफ जर्मनीची मुख्य कचेरी कोलोनला आहे. तेथे माझी मुलाखत ध्वनिमुद्रित करण्याचा कार्यक्रम आधीच अयोजित करण्यांत आला असल्यामुळे प्रथम मी तेथेच गेलों. डॉ. शेफर या कचेरीचे प्रमुख. १९३३ मध्ये हिटलरची

राजवट प्रस्थापित होतांच त्यांनी आपला मायदेश सोडला तो पंधरा वर्षे. १९४८ मध्ये ते जर्मनीला परत गेले. हीं पंधरा वर्षे ते मुंबईतच होते. मुंबईतील वास्तव्यांत त्यांचें पुण्यालाहि जाणेयेणें असे. त्यामुळे आपल्या इकडील मित्रांचें कुशल जाणून घ्यायला ते अतिशय उत्सुक झाले होते. बराच वेळ आमच्या पुण्या-मुंबई-कडल्याच गप्पा चालल्या होत्या. गप्पा मारीतमारीतच मी त्यांच्याबरोबर स्टुडियोंत गेलों आणि त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांना मनमोकळीं उत्तरें दिलीं. सुप्रसिद्ध भाषा-कोविद स्वर्गीय डॉ. रघुवीर यांची कन्या डॉ. सुषमा लोहिया याच नभोवाणी-केंद्रांत काम करीत असतात. शेफर यांनी जातां जातां त्यांचाहि परिचय करून दिला.

व्हॉईस ऑफ जर्मनीच्या कचेरींतून बाहेर पडल्यावर जवळच असलेलें कॅथेड्रल पाहावयास गेलों. जगांतील सर्वांत प्राचीन कॅथेड्रल म्हणून ख्रिश्चनधर्मीयांच्या दृष्टीने त्याला विशेष महत्त्व आहे. दुसऱ्या महायुद्धांतल्या बाँबहल्ल्यांना न डगमगतां आजहि तें स्थितप्रज्ञाच्या वृत्तीने ताठ उभें आहे. प्राचीन जर्मन शिल्पाचा नमुना म्हणून तें परदेशी प्रवाश्यांच्याहि नजरेंत भरतें.

एवढें सारें होईपर्यंत सहा वाजून गेले होते. लंडन सोडल्यापासून धावपळ प.ठीमागे लागली होती. आज इथं तर उद्या तिथं असा हा एकंदर प्रकार होता. त्या गतीला आता मी चांगलाच सरावलों होतो. अन् म्हणून त्याच वेगाने पुन्हा विमानतळाकडे निघालों होतो - बर्लिनला जाण्यासाठी.

परतीच्या वाटेवर

युद्धाचा जुगार हरणाऱ्या राष्ट्राला आपल्या उद्दाम महत्त्वाकांक्षेची किंमत म्हणून विटंबनेचें हलाहल कसें प्यावें लागतें तें पाहायचें असेल तर बर्लिनलाच यायला हवें.

मी बॉनला होतो तेव्हाच याची थोडीशी कल्पना आली होती. पश्चिम जर्मनींतल्या माझ्या प्रवासाची व्यवस्था करणाऱ्या एलिनॉर कुविलिस्कीने तिथेच सांगितलें होतें—

“ येथून तूं कोलोनला जाणार आणि तेथून बर्लिनला. पण बर्लिनला जाणारे तीनहि रस्ते पूर्व जर्मन सरकारने रोखून ठेवले आहेत. या मार्गाने जायचं तर तपासणी, फेरतपासणी यांचे दिव्य करावं लागतं. आम्ही जर्मन लोक याला आता सरावलों आहोंत. परंतु तुझ्यासारख्या परदेशी प्रवाशाला मात्र पूर्व जर्मनीवरून हवाई उड्डाण करूनच बर्लिनला गेलं पाहिजे. ”

एवढें म्हणून तिने कोलोन ते बर्लिन प्रवासाचें हवाई तिकिट माझ्या हातावर ठेवलें. तें होतें पॅन अमेरिकन विमान कंपनीचें.

लुफ्तान्सा ही पश्चिम जर्मन सरकारची विमान कंपनी. तिचें तिकिट कां दिलें नाही, हें विचारणें ओघानेच आलें.

एलिनॉर सागूं लागली, “ कायद्यावर बोट ठेवून बोलायचं तर बर्लिन अद्यापहि ब्रिटन, अमेरिका, फ्रान्स आणि रशिया या चार राष्ट्रांच्या ताब्यांत आहे. पश्चिम जर्मनीचा बर्लिनवर कांहीहि अधिकार नाही असं पूर्व जर्मन सरकारचं म्हणणं आहे, आणि हें आपलं म्हणणं सिद्ध करण्यासाठीच त्यानं आमच्या विमानांना आपल्या प्रदेशावरून जायला बंदी केली आहे. ”

“ म्हणजे बर्लिनचं त्रांगडं असं आहे तर ! ”

“ तें तुला उद्या प्रत्यक्षच पाहायला मिळेल. ”

एवढें बोलून एलिनाॅर उठली. तिने दिलेलें तिकिट घेऊन मी कोलोन विमान-तळावर उभ्या असलेल्या ‘ पॅन अमेरिकन’च्या विमानांत बसलों आणि शंभर मिनिटांच्या अवधींतच बर्लिनमधल्या अमेरिकन विमानतळावर उतरलों. बर्लिनवर नियंत्रण असलेल्या चारही राष्ट्रांचे स्वतःचे निरनिराळे विमानतळ आहेत. सर्वांत प्रशस्त आहे तो अमेरिकेचा. तेथून टॅक्सी करून विंडसर हॉटेलमध्ये पोहोचलों तों त्यावर ब्रिटिश राष्ट्रध्वज फडकत असल्याचें दिसलें. म्हणजे बर्लिनमधल्या अमेरिकन विभागांतून ब्रिटिश विभागांत मी आलों होतों तर !

बर्लिनला आलों की हें विभागांचें राजकारण सारखें डोळ्यांपुढे येतें. ‘ येथून अमका विभाग सुरू ’, ‘ तमक्या विभागाची हद्द येथे थांबते ’ अशा पाट्या सहज फेरफटका मारला तरी पाहावयास मिळतात.

यांपैकी अमेरिकन, ब्रिटिश आणि फ्रेंच या तीन विभागांचें एकीकरण झालें असून त्याचें प्रशासन पश्चिम जर्मन सरकारकडे सोपविण्यात आलेलें आहे. हाच भाग पश्चिम बर्लिन म्हणून ओळखला जातो. पश्चिम जर्मनीच्या नव्या घटनेप्रमाणे पश्चिम बर्लिन हें या संघराज्याचें घटकराज्य आहे. प्रत्यक्ष राजधानी बॉनला असली तरी आमची खरी राजधानी बर्लिनलाच आहे असें पश्चिम जर्मन सरकार आवर्जून सांगतें. आणि हा दावा सिद्ध करण्यासाठी पश्चिम जर्मनीचा महामंत्री बॉनला राहत असला तरी राष्ट्रध्यक्ष मात्र बर्लिनलाच असतो.

अमेरिका, ब्रिटन आणि फ्रान्स यांनी आपापल्या विभागांचें प्रशासन पश्चिम जर्मन सरकारकडे सोपविलें असलें तरी दुसऱ्या महायुद्धांतील विजयाने मिळालेला ताबा अद्यापहि आपल्याकडेच आहे हें सिद्ध करण्यासाठी या तीनहि राष्ट्रांनी आपल्या लष्करी छावण्या तेथे ठेवल्या आहेत. एवढी एक गोष्ट सोडली तर मात्र मित्रराष्ट्रांच्या नियंत्रणाची दुसरी कोणतीच खूण पश्चिम बर्लिनमध्ये दिसत नाही. येण्याजाण्यावर कोणतेहि निर्बंध नाहीत. पश्चिम जर्मनीचें पोलिस दलच या विभागांची देखरेख करीत असतें. या विभागांचें चलनहि एकच आणि तें म्हणजे पश्चिम जर्मनीचे मार्क व फेनिश.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळांत या शहराने शत्रुराष्ट्रांचे हजारो बाँब आपल्या

छातीवर झेलले. त्यावेळीं येथल्या ऐंशी टक्के इमारती जमीनदोस्त झाल्या होत्या असें सांगण्यांत येतें म्हणूनच त्यावर विश्वास ठेवायचा. एरवीं विनाशाचे व विध्वंसाचे सारे वण या शहराने अवघ्या वीस वर्षांच्या अवधींत पार पुसून टाकले आहेत. अमेरिकेची मदत मिळाली म्हणूनच हें घडलें ही गोष्ट खरी असली तरी तें अर्धसत्य आहे. अमेरिकेच्या डॉलरप्रमाणेच जर्मन नागरिकांच्या असीम श्रमाचाहि त्यांत तितकाच मोठा वांटा आहे. युद्धकालांतल्या विनाशाची कल्पना यावी यासाठी युरोप सेंटरच्या मधोमध एक अर्धवट कोसळलेलें प्राचीन चर्च त्याच अवस्थेंत उभें आहे. पण पुनर्निर्माणाची जर्मनीची विजिगीषु वृत्ति अद्यापहि कायम आहे हें जगाला कळावें म्हणून त्या जुन्या चर्चशेजारीच आधुनिक शिल्पकलेचा अपूर्व नमुना ठरलेलें चर्च उभारण्यांत आलें आहे. कोसळलेल्या चर्चपेक्षा अधिक उंचीचें, ताठ मानेचें.

आणि बर्लिनमध्ये हिंडतांना हीच ताठ मान आपल्याला सारखी सांगत असते, “ इथे, या ठिकाणीं सतत चार दिवस शत्रुराष्ट्रांचीं विमानें आग ओकीत होती. इमारतींचें नामोनिशाण शिल्लक राहिलें नव्हतें. सगळीं कडे पसरली होती राख. पण ही राख विझलेली नव्हती. सतत धुमसत होती. या धुमसत्या राखेंतच आम्ही आमच्या अश्रूंची आणि रक्ताची मळणी केली आणि त्यांतूनच वीस वर्षांपूर्वीं उपासमारीने वखवखलेल्या या शहरांत आज वैभवाचीं दिमाखदार उपवनें आणि समृद्धीच्या दुथडी भरून वाहणाऱ्या सरिता निर्माण केल्या.”

अवघ्या पन्नास वर्षांत साऱ्या युरोपला दोनदा हादरा देणाऱ्या जर्मनीला पराभवान्चें मोल द्यावें लागत आहे. परंतु त्या पराभवाने या राष्ट्राचें मन विकल झालेलें नाही; उलट तें अधिकच कणखर बनलें आहे हें पश्चिम जर्मनींत प्रवास करतांना सतत जाणवतें. परंतु त्याची धार तीव्र झाल्याचें नजरेंत येतें तें बर्लिनमध्ये.

तेथे आपल्याला क्लॉस डिएकमान्हसारखा लालसर गोन्यापान शरीराचा, घाऱ्या डोळ्यांचा आणि ताठर चेहऱ्याचा एखादा तरुण भेटतो. पश्चिम जर्मनीचा हा भावी अर्थशास्त्रज्ञ परीक्षा तोंडावर आलेली असतांनाहि आपलीं अभ्यासाचीं

पुस्तकें बाजूला फेकतो आणि म्हणतो, “चल, आमचं बर्लिन उघड्या डोळ्यांनी आणि खुल्या मनानं पहा तर खरं एकदा.”

एवढ्यांत त्याने समोरची टॅक्सी मागविलेली असते आणि आपल्याला टॅक्सींत बसण्याची खूण केलेली असते. टॅक्सी सुसाट सुटते. स्त्री सरोवराच्या कांठावर उभ्या असलेल्या जर्मन फौंडेशनमध्ये तो आपल्याला घेऊन जातो. विकनसशील देशांतील दारिद्र्य, रोगराई, निरक्षरता आणि निराशा दूर व्हावी म्हणून तेथे चाललेले परिसंवाद आपल्या कानांवर पडतात. तिथला मुल्लर परिसंवादाला आलेल्या आशियाई, आफ्रिकी प्रतिनिधींची ओळख करून देतो. तेथून बाहेर पडलें की डिएकमान्ह टेलिग्राफच्या कचेरींत घेऊन जातो. तेथे हिलशारखा मुरब्बी पत्रकार दुभंगलेल्या जर्मनीच्या व्यथा आपल्या मनावर विववण्याचा प्रयत्न करतो.

पाइन वृक्षांनी झाकाळून टाकलेल्या मार्क ब्रॅडेनबर्गच्या जंगलांत डिएकमान्ह टॅक्सी थांबवितो. पश्चिम बर्लिनभोवती पूर्व जर्मनीचा वेढा पडलेला असल्यामुळे विश्रांतीसाठी जंगलांत जाण्याचा ध्यास घेतलेल्या बर्लिनकरांसाठी तेथे केलेल्या सोयी तो आपल्याला दाखवितो. हॅवेल सरोवराच्या तीरावर नेतो, जर्मन लोकगीताची लकेर मारीत जलविहाराला चलय्याचा आग्रह करतो, चार्ल्टनबर्ग प्रासादांत नेऊन ग्रेट इलेक्टर फ्रेडरिक विल्यमचा पुतळा दाखवीत जर्मन इतिहासाची आपल्याकडून उजळणी करून घेतो. ऑलिंपिक स्टेडियम दाखवितो, बऱ्याच ठिकाणी हिंडवून आणतो, आणि मग फ्री बर्लिन विद्यापीठाच्या दाराशी थंबवतो. वेदांतील ऋचांपासून ‘कॉस्मिक’ किरणांपर्यंत निरनिराळ्या विषयांचा तेथे अभ्यास चाललेला असतो.

तेथून तो आपल्याला बाहेर काढतो आणि ड्रायव्हरला ब्रॅडेनबर्ग गेटकडे चालण्याचा इशारा करतो. वाटेंत गप्पा सुरू होतात. मी त्याला हिटलरसंबंधी कांही तरी विचारतां. ‘हिटलर मूर्ख होता’ एवढें तुटक उत्तर देऊन तो गप्प झालेला असतो. तो खोटें बोलत आहे हें मला जाणवतें. ब्रॅडेनबर्ग गेटच्या अलीकडे रशियाने दांडगाईने बाधलेलें युद्धस्मारक कांहीशा चिडलेल्या नजरेनेच तो आपल्याला दाखवितो.

या स्मारकाची गंमत अशी आहे की तें रशियाने आपल्या विजयाच्या स्मृतीकरिता उभारलें आहे म्हणून तेथे दोन रशियन सैनिक पहारा करीत अस-

तात. ते ब्रिटिश विभागांत आहेत म्हणून या दोन रशियन सैनिकांवर दोघा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा पहारा असतो आणि आता सार्वत्रिक पश्चिम बर्लिन पश्चिम जर्मन सरकारच्या नियंत्रणाखाली आलेले असल्यामुळे त्या सरकारचे चार बंदुकधारी पोलिस या स्मारकाच्या प्रवेश-दाराशीच उभे असतात.

तेथून बर्लिनच्या इतिहासाचीं पानें फडफडविणारें ब्रॅडेनबर्ग फर्लागावरच उभें आहे. १७९१ मध्ये उभारण्यांत आलेली ही कमान विजयाच्या आणि पराभवाच्या कहाण्या सांगत असते. १८०६ मध्ये नेपोलियनच्या फौजांनी याच कमानांतून बर्लिनमध्ये प्रवेश केला. जर्मनीच्या एकीकरणाचा १८७१ मध्ये बिस्मार्कने पुकारा केला तो याच कमानाजवळ. याच कमानांतून हिटलरहि अनेक वेळां आला आणि गेला. आणि अगदी अलीकडे स्टॅलिनच्या फौजा बर्लिनमध्ये घुसल्या त्याहि याच कमानांतून.

आता हीच कमान पश्चिम बर्लिन आणि पूर्व बर्लिन यांची सीमारेषा ठरली आहे. तेथपासून साडेसव्वीस मैल लांबीच्या सीमारेषेपर्यंत, पूर्व बर्लिनवर नियंत्रण करणाऱ्या रशियाने १३ ऑगस्ट १९६१ च्या पहाटे भिंत उभारली आणि पूर्व आणि पश्चिम विभागांतील वाहतूक बंद करून टाकली. सहा एक फूट उंचीपर्यंत क्राँक्रीटने बांधलेली आणि त्यावर वीज प्रवाह खेळविणाऱ्या तारांचें वेढोळें असलेली ही भिंत दाखवितांना पश्चिम बर्लिनमधल्या नागरिकांच्या डोळ्यांतून अश्रुंबरोबरच क्रोधाच्या ठिणग्या बाहेर पडू लागतात.

तो सांगू लागतो, “ ही भिंत केवळ दोन राजवटींची प्रतीक राहिलेली नाही. आईला मुलापासून, पत्नीला पतीपासून, मित्राला मित्रापासून तोडून टाकणाऱ्या अमानुष वृत्तीचें हें प्रकट रूप आहे. पश्चिम बर्लिनमधून जर कोणाला पूर्व बर्लिनमध्ये जायचं असेल तर आमचं सरकार त्यांत आडकाठी घालत नाही; परंतु पूर्व बर्लिनमधली रशियन राजवट मात्र तेथल्या नागरिकांना इथं येऊ देत नाही. पोलिसांचा आणि शिपायांचा ससेमिरा चुकवून अनेक तरुण-तरुणींनी स्वातंत्र्याच्या खुल्या हवेंत येण्यासाठी या भिंतीवरून उड्या मारल्या. अनेकांना त्यासाठी प्राणांचं मोल द्यावं लागलं. अशा असंख्य अज्ञात हुतात्म्यांचीं स्मारकं या भिंतीच्या पश्चिम बाजूस तुम्हांस रांगेनं पाहावयास मिळतील. भिंतीलागतची ही

इमारत पाहा. तिच्यावरच्या बंदुकीच्या गोळ्यांच्या या खुणा, मी म्हणतो तें खरं आहे याची साक्ष देतील. ”

त्रयस्थ माणसाचेंहि अंतःकरण हेलावून जावें असेंच इथलें स्वरूप आहे. मानवतावादी तत्त्वज्ञानाचा कोणीहि अन् कसाहि पुकारा करो, राजकारणी धुरंधर कोणताहि युक्तिवाद करोत, पण माणसाला माणसापासून तोडून टाकणाऱ्या या भिंतीचें मनोगत जाणून घ्यायचा प्रयत्न केला तर हें प्रतीत होतें की सत्तापिपासू राजकारणाचें सर्वभक्षक स्वरूप जागृत झालें की अशी भिंत उभी राहते.

या भिंतीलगतच्या सान्या इमारतींचीं दारें आणि खिडक्या रशियन अधिकाऱ्यांनी विटा लावून बंद केलीं आहेत. तिथली सारी वस्तीहि दूर हलविली आहे. हा सारा प्रकार नीट पाहतां यावा म्हणून पश्चिम बर्लिनच्या अधिकाऱ्यांनी ठिकठिकाणीं लाकडी चबुतरे उभारले आहेत. त्यांवर उभे राहून पूर्व बर्लिनकडे पाहिलें तर तेथे नागरिक कांही दृष्टिपथांत येत नाहीत. रशियन आणि पूर्व जर्मन सैनिक बंदुकीच्या चापावर बोट ठेवून उभे असलेले दिसतात. गमतीची गोष्ट अशी की छायाचित्र घेण्यासाठी कॅमेरा सरसावला की ते आडोसा तरी गाठतात किंवा तोंड तरी फिरवितात. एके ठिकाणीं आठ-दहा जर्मन मजूर कसला तरी खड्डा खणीत होते आणि रशियन सैनिक त्यांच्यावर पहारा करीत होता. वेठबिगारीचें हें बोलकें दृश्य टिपावें म्हणून मी कॅमेरा डोळ्यांपुढे धरतांच जवळपास आडोसा नसल्यामुळे तो रशियन सैनिक मातीच्या ढिगाऱ्याआड गेला. छायाचित्रात त्याचें पोलादी शिरस्त्राण आणि बंदुकीची नळी तेवढी आली.

या भिंतीलगत पश्चिम बर्लिनमध्ये ज्या इमारती आहेत त्यांत मात्र नागरिकांची वस्ती आहे. त्यामुळे पूर्व बर्लिनमध्ये ज्यांचे नातलग अडकले आहेत असे इथले नागरिक या इमारतींतल्या रहिवाश्यांची ओळख काढून तिथे येतात. आधीच त्यांनी भेटीचा दिवस आणि वेळ पूर्व बर्लिनमधल्या आपल्या नातेवाइकांना कळविलेली असते. तेहि भिंतीपासून कांही अंतरावर, रशियन सैनिकांना दिसणार नाहीत अशा बेताने येऊन उभे राहतात, रुमालांनी खुणा करून परस्परांचें कुशल जाणून घेतात आणि भरल्या डोळ्यांनी परतात. हा दृष्टिभेटीचा प्रकारहि रशियन अधिकाऱ्यांना मंजूर नाही. म्हणून कांही ठिकाणीं तर त्यांनी भिंतीलगत

लाकडी आडोसे उभे केले आहेत. त्यांच्या या क्लृप्तीवर तोड काढण्यासाठी पश्चिम बर्लिन सरकारने आपले चबुतरे अधिकच उंच केले आहेत.

परवाना काढून पश्चिम बर्लिनमधल्या नागरिकांना पूर्व बर्लिनमध्ये जातां येतें.. मात्र तो दिवस सरण्याच्या आंत परतावें लागतें. पूर्व बर्लिनमधल्या नागरिकांना मात्र तीहि मुभा नाही. या भिंतीलागत एक लहानसा कालवा वाहत आहे. त्यांत उड्या टाकून पश्चिम बर्लिनमध्ये येण्याचा प्रयत्नहि अधून मधून चालू आसतो. रशियन अधिकाऱ्यांकडून त्याच्या प्रवाहांत विजेच्या तारा खेळविण्यांत आल्या आहेत. त्या टाळून पश्चिम बर्लिनचा किनारा गाठून कोणी खुला श्वास सोडील तर तेवढ्यांत बंदुकीच्या गोळ्यांच्या वर्षावाने त्याच्या शरीराची चाळण होते. प्राणांच्या मोलाने असा प्रयत्न करणाऱ्यांत केवळ तरुण-तरुणींचाच समावेश आहे असें नव्हे, तर अनेक वृद्धांनीहि हें दिव्य केलें आहे. अशा हुतात्म्यांचीं स्मारकें भिंतीच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पहावयाला मिळतात.

हें सारें पाहिलें की पश्चिम बर्लिनमधला नागरिक या भिंतीपाशी येतांच प्रक्षुब्ध कां होतो हें समजतें. आधीच जर्मन राष्ट्राचा स्वभाव लष्करी वृत्तीवर पोसलेला. मतदानाच्या पेटीपेक्षा बंदुकीच्या गोळ्यांवरच त्याचा विश्वास अधिक. त्यामुळे डिएकमान्हसारखा तरुण औरडूण सांगत असतो—‘ एक ना एक दिवस ही भिंत आम्हाला पाडावी लागेल. ’ परंतु आपल्याला हेंहि माहित असतें की डिएकमान्ह केवळ ही भिंत पाहून स्वस्थ बसणार नाही. युरोपचा नकाशा बदलण्याची भाषा तो पुन्हा बोलू लागणार आहे. त्यासाठीच या भिंतीच्या रूपाने आज तो ही शिक्षा भोगीत आहे.

डिएकमान्ह नुसतें पश्चिम बर्लिन दाखवून स्वस्थ बसत नाही. पूर्व बर्लिनहि मला दाखवावें अशीहि त्याची इच्छा असते. परंतु त्याला पूर्व बर्लिनमध्ये जाण्याची मना आहे. म्हणून तो सय्यद हुसेन या आपल्या इराकी मित्राच्या गाडींत आपल्याला टकलतो आणि ‘याला पूर्व बर्लिन दाखवून ये’ असें सय्यदला बजावतो. सय्यदची गाडी चालीज पाँइंटपाशी येते. गाड्यांची भली मोठी रांग येथे उभी असते. सय्यदची गाडी हळूहळू तपासणी-नाक्यापाशी येते. रशियन अधिकारी गाडीची तपासणी करतात. मग सय्यदबरोबर आपल्यालाहि चौकींत जावें लागतें, पासपोर्ट दाखवावा लागतो व जवळ कोणकोणत्या वस्तू आहेत याची यादी द्यावी लागते. मग पश्चिम जर्मनीचें पांच मार्कचें नाणें द्यावें लागतें आणि त्याबदलीं

तिथलें नाणें घ्यावें लागतें. हे पैसे पूर्व बर्लिनमध्येच खर्च केले पाहिजेत असें तो अधिकारी बजावतो.

एवढे सारे विधी व्हायला अर्धा तास सहज लागतो आणि मग पूर्व बर्लिनमध्ये आपण प्रवेशतो. पश्चिम बर्लिनमधली समृद्धि येथे सुळीच आढळत नाही. शिवाय कोठेहि मनमोकळें हास्य नाही, मग बोलण्याचा धीर होणें दूरच. त्यांतूनहि एखाद्याला 'इथं कसं काय चाललय ?' असा प्रश्न केल्यावर 'You see it for yourself' एवढं त्रोटक उत्तर देऊन तो आपला रस्ता धरतो. जो तो एकमेकांकडे संशयानेच पाहत असतो.

शिवाय जेथे तेथे रशियन सैनिकांचा ससेमिरा. हिटलरच्या काळांतल्या सान्या मोठ्या इमारती पूर्व बर्लिनमध्येच आहेत. परंतु त्यांचीं छायाचित्रें घेण्यास मज्जाव. खुद्द हिटलर जेथे रहात होता त्या प्रासादाच्या जागीं एक लहानसा उंचवटा तेवढा आढळतो. 'त्याचें छायाचित्र घेऊं का?' असें तिथल्या जर्मन पोलिसाला सय्यदने विचारलें. त्याने होकार दिला म्हणून सय्यद कॅमेरा बाहेर काढणार, तेवढ्यांत रशियन सैनिक तेथे आला आणि छायाचित्र घेण्यास मनाई असल्याचें त्याने सांगितलें. हिरमुसल्या चेहऱ्याने जर्मन पोलीस दूर झाला.

पूर्व बर्लिन ही पूर्व जर्मनीची राजधानी असल्याचें तेथलें सरकार उच्च स्वराने सांगत असतें. परंतु पूर्व बर्लिनवर सत्ता कोणाची आहे हें या प्रसंगाने सहज समजून येतें. पूर्व बर्लिनमधला जो हमरस्ता आहे त्याला पूर्वी 'स्टॅलिन स्ट्रीट' नांव होतें. तिकडे रशियांत स्टॅलिनच्या मूर्तीची पाडापाड सुरू झाली आणि इकडे स्टॅलिन स्ट्रीट कार्ल मार्क्स स्ट्रीट म्हणून ओळखला जाऊं लागला.

सय्यद म्हणाला, "सारा पूर्व युरोप मीं पालथा घातला आहे. सगळीं कडे हेंच दृश्य दिसतं. नावाला स्वातंत्र्य आहे तिथे. खरी सत्ता रशियाची. साम्राज्यवादाला विरोध करण्यासाठी उभ्या ठाकलेल्या रशियानंच आता आपलं भलंमोठं साम्राज्य थाटलं आहे. आणि तेंहि शंभर टक्के लष्करी स्वरूपाचं. दहाबारा-वर्षांपूर्वी पूर्व युरोपांत कोठेहि गेलं की स्टॅलिनचीं छायाचित्रें दिसायचीं. आतां मात्र तें छायाचित्र लावणाऱ्याला तुरुंगाची हवा खावी लागेल. एवढ्या एकाच गोष्टीवरून या साम्राज्याचं अंतरंग समजूत यायला हरकत नाही."

पूर्व बर्लिनमधलें रशियाचें अजस्र युद्धस्मारक पाहून सय्यदने गाडी पुन्हा चालीज पॉइंटपाशीं आणली. पुन्हा एकदा तपासणी झाली आणि उल्ब्रिश्चच्या त्या नकली राजधानींतून आम्ही परत पश्चिम बर्लिनमध्ये आलों.

“ मीं सांगितलं तें सारं खरं आहे ना ? ” डिएकमान्हने विचारलें. होकार देण्यावांचून मला गत्यंतरच नव्हतें.

मला आता हँबूर्गला जायचें होतें. त्यामुळे पुन्हा पश्चिम बर्लिनमधल्या अमेरिकन विमानतळावर आलों, पुन्हा पॅन अमेरिकन कंपनीचें तिकिट खरेदी केलें आणि पुन्हा पूर्व जर्मनीवरून उड्डाण करून तासाभराच्या आंतच हँबूर्गला उतरलों.

एल्ब नदीच्या तीरावर वसलेलें हँबूर्ग, जर्मन कारखानदारीचें आणि आयात-निर्यात व्यापाराचें सर्वांत मोठें केंद्र आहे. या व्यापाराचा पसारा किती मोठा आहे हें पाहण्यासाठी हँबूर्ग बंदरांत येऊन मोटार लॉचमधून फेरफटका मारावयास हवा. मी जवळजवळ दोन तास या लॉचमधून हिंडत होतो. जगांतल्या जवळजवळ प्रत्येक राष्ट्राचें जहाज तेथें उभे होतें. सामानाची चढउतार करण्यासाठी येथे जेवढ्या मोठ्या क्रेन्स वापण्यांत येतात तेवढ्या मोठ्या क्रेन्स जगांतल्या दोन चार बंदरांतच पहावयास मिळतील असें तेथल्या अधिकाऱ्याने सांगितलें. ‘ जर्मनीच्या समृद्धींत आमच्या हँबूर्गचा वाटा फार मोठा आहे ’ हें तो अभिमानाने सांगत होता.

हँबूर्ग हें जसें कारखानदारीचें केंद्र आहे तसेंच तें वृत्तपत्रांचें आणि पुस्तक-प्रकाशनाचेंहि आगर आहे. जर्मनींतल्या एकूण नियतकालिकांपैकी चाळीस टक्के नियतकालिकें येथूनच प्रसिद्ध होतात. त्यांत सिंप्रगर समूह तर अजस्रच आहे. निरनिराळ्या विषयांवरचीं तीस चाळीस मासिकें या एका संस्थेच्या मालकीचीं आहेत. Die Welt हें पश्चिम जर्मनींतलें सर्वांत प्रतिष्ठित दैनिक आणि Build Zeitung हें सर्वांत लोकप्रिय (याचा खप चाळीस लाखांहून अधिक आहे) ‘ सिंप्रगर ’च्याच मालकीचीं आहेत. बिल्ड हें सनसनाटी बातम्या देण्यांत आघाडीवर. त्यामुळें त्याच्या लोकप्रियतेला तोड नाही. येथे गमतीने असें म्हटलें जातें की अँडेनावरसारखा कर्मठ बुद्धादेखील डाय वेल्डच्या अंकांत बिल्ड लपवून तें वाचीत असतो.

या सिंप्रगर कंपनीचा व्याप केवढा प्रचंड आहे याची कल्पना तिच्या इमारतीवरूनच येते. या संस्थेंत पांचहजार कामगार काम करीत असतात. वृत्तपत्रें पोहोचविण्यासाठी तिच्या स्वतःच्या मालकीच्या दोनशे व्हॅन्स आहेत. महिन्याला आठ हजार टन कागद लागतो. संस्थेच्या व्यापाच्या मानाने कामगारांची संख्या बरीच कमी आहे. कारण बहुतेक कामें स्वयंचलित यंत्रानेच होत असतात, मुद्रण-कलेतील आधुनिकांतील आधुनिक यंत्र येथे आहे असें 'सिंप्रगर' च्या व्यवस्थापकांनी मोठ्या अभिमानाने मला सांगितलें.

'सिंप्रगर'चें वृत्तपत्रीय साम्राज्य पाहून हॅब्सबर्ग विद्यापीठांत गेलों तेव्हा तेथे संस्कृत विद्याशाखेचे प्रमुख डॉ. अॅल्सडॉर्फ माझी वाट पहातच उभे होते. 'प्रणाम महोदय' या शब्दांनी त्यांनी माझें स्वागत केलें. मग त्यांनी तेथलें ग्रंथालय दाखविलें. भारतासंबंधी जितकी मिळेल तितकी माहिती मिळविण्यासाठी त्यांनी केलेले परिश्रम थक करून सोडणारे होते. त्यांच्या ग्रंथालयांत तुकारामाच्या अभंगांचा फ्रेंच अनुवाद होता, शिरगणतीचा ताजा अहवाल होता, (तो फार उशीरा हातीं आला अशी त्यांनी तक्रार केली), अगदी मराठी-इंग्रजी शब्द-कोश देखील होता.

त्यांनी एका संपूर्ण शाकाहारी उपाहारगृहांत भोजनासाठी नेलें.

“मशरूम सूप घेणार काय ?” असें विचारून हसत हसत ते म्हणाले, “खरं म्हणजे तुमच्या मनूनं शाकाहारांत हें देखील निषिद्ध मानलं आहे वरं का !”

मनूच्या वंशजाला ही माहिती नवीन होती.

डॉ. अॅल्सडॉर्फ यांचा निरोप घेऊन बर्लिन हॉटेलवर परतलों तों व्हॉईस ऑफ जर्मनीचा प्रतिनिधि तेथे हजर होता.

‘आपली मुलाखत हवीय.’ त्याने येण्याचें कारण सांगितलें.

‘कोलोनला हा कार्यक्रम झालाच !’ त्याचा कदाचित् गैरसमज झाला असेल म्हणून मी खुलासा केला.

“पण त्यानंतर आपण बर्लिनला जाऊन आलांत. होय ना ?”

जर्मन प्रचारयंत्रणेची ही दक्षता वाखाणण्याजोगी होती.

रात्री Hansa Theatre मध्ये गेलों तो मनोरंजनाचे विविध कार्यक्रम पाहण्यासाठी. त्यांत सर्कस, जादूचे प्रयोग, गायन, शक्तीचे प्रयोग, नकला-सगळें

कांही होतें. एकपात्री कार्यक्रम देखील होता. एक जर्मन गृहस्थ जवळजवळ तासभर साभिनय भाषण करीत होता. त्यांतलें अक्षर देखील मला कळलें नाहीं. पण तासभर थिएटर हास्यस्फोटांनी दणाणून गेलें होतें यावरून त्याचें भाषण तिथल्या श्रोत्यांना किती मनोरंजक वाटत आहे हें स्पष्ट दिसत होतें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं हॅबूर्गहून निघालों तो थेट जिनीव्हाला आलों-युरोपच्या नंदनवनाचें धावतें दर्शन घेण्यासाठी. हिमाच्छादित शिखरांनी नटलेल्या आल्प्सच्या कुशींत एखाद्या निरागस बालकाप्रमाणे जिनीव्हा पहुडलेलें आहे. डोंगर, दऱ्या उपवनें आणि जलाशय यांच्या सान्निध्यामुळे निसर्गाचीं सारीं भरजरी लेणीं जिनीव्हा आपल्या अंगावर मिरवीत आहे. एकट्या जिनीव्हालाच नव्हे तर सान्या स्वित्झर्लंडला आपल्या या निसर्गसौंदर्याचा दांडगा अभिमान आहे. त्यांतच तें मशगूल होऊन गेलें आहे.

त्यामुळे फ्रान्स, जर्मनी आणि इटली या देशांच्या कडेवर उभें असलेलें हें चिमुकलें राष्ट्र युरोपच्या कोणत्याच राजकारणांत पडत नाहीं. युरोपमध्ये दोन महायुद्धे होऊन गेलीं, मैलोगणती प्रदेश उजाड झाले. पण स्वित्झर्लंडला त्याची मुळीच झळ पोहोचली नाहीं ती त्याच्या या तटस्थ वृत्तीमुळेच. कुठलीच कटकट नको म्हणून कम्युनिस्ट पक्षावर देखील येथे बंदी.

या देशाचा भाषाव्यवहारहि मोठा गमतीचा आहे. पश्चिम भागांत फ्रेंच ही राजभाषा तर उत्तर भागांत जर्मन आणि टोकाच्या दक्षिणेला इटालियन. त्यामुळे जिनीव्हाला फ्रेंच बोलणारा स्विस झुरिकला जायला तयार नसतो. कारण त्याला तेथे जर्मन शिकावी लागते.

जिनीव्हा आंतरराष्ट्रीय कामकाजासाठी प्रसिद्ध. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्रसंघाची मोठी कचेरी येथेंच आहे. या कचेरींतून नुसतें जाऊन याचें म्हटलें तरी दोन तास सहज लागतात. या कचेरीशेजारीच General Agreement on Trade and Tarrif चें कार्यालय आहे. श्रीमती डीमेलो ही दक्षिणात्य युवती येथे एका मोठ्या हुद्यावर आहे. कोलोनच्या डॉ. शेफर यांनी मी जिनीव्हाला येणार असल्याचें तिला आधीच कळवून टाकलें होतें. त्यामुळे तिने घरीं याचें आमंत्रण दिलें. परंतु मी तिच्या घरीं गेलों त्या दिवशी श्री. डिमेलो यांची प्रकृती ठीक

नव्हती. त्यामुळे आपल्या गाडींतून मला जिनीव्हा दाखविण्याची इच्छा त्या दांपत्याला पुरी करतां आली नाही.

जिनीव्हाला घड्याळांची दुकानें फार, त्यामुळे तेथून घड्याळ खरेदी केल्या-शिवाय बाहेर पडणारा परदेशी प्रवाशी विरळाच. ही अशी किरकोळ खरेदी आटोपून शहराच्या मधोमध वसलेल्या सरोवराच्या काठाने फिरावयाला बाहेर पडलें की फुटपाथवरच उभारलेलें बारा-पंधरा फूट परिघांचें फुलांचें घड्याळ दिसतें. या घड्याळाची सारीं यंत्रें जमिनींत ठेवण्यात आलीं आहेत. वरती फक्त आकडे आणि दोन कांटे. ते सारे रंगीवेरंगी फुलांनी मढविलेले. या राष्ट्राला फुलांचा शोक किती आहे याचें हें बोलकें प्रतीक आहे.

हें सारें पाहून झालें की बस पकडून मॉंट ब्लॅकचा माथा गाठावयाचा असतो. आल्प्सचें हिमाच्छादित सौंदर्य आकंठ प्यावयाचें असलें तर येथल्या रोपवेचें तिकिट काढून काचांनी बंद केलेल्या चौकोनी पेट्टींतून भ्रमंती करावयाची. चोहोंबाजूस उन्हाने चमचम करणारीं हिमशिखरें, मध्येच खळाळत जाणारा प्रपात, खाली वृक्षांनी बेढतेल्या दऱ्या, त्यांतच लडिवाळ सरोवराचा ठिपका. निसर्गसौंदर्याचा एवढा भव्य साक्षात्कार एकदम होतो की तो सारा आपल्या डोळ्यांना झेपेल किंवा नाही या भीतीनेच आपण अस्वस्थ होऊन जातो. आनंदाची उत्कट अनुभूतीहि हुरहुरी निर्माण करते ती अशा वेळीं. धूंद मनः-स्थितींतच आपण मॉंट ब्लॅकची चढण उतरून खाली येतो, जिनीव्हा शहरांत प्रवेश करतो; जें भव्यदिव्य निसर्गरूप पहावयाला मिळालें तें पुन्हा डोळ्यांसमोर उभे करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करीत असतांनाच जिनीव्हा सोडण्याची वेळ येऊन ठेपलेली असते.

जिनीव्हांनंतर रोम आणि कैरो या दोन ठिकाणीं थोडा वेळ थांबून मुंबईला परतणें हा यापुढचा ठरीव कार्यक्रम असतो. हा धोपटमार्ग सोडून मॉस्कोला जायचें मी कार्डिफला असतांनाच ठरविलें होतें. आणि त्याचें श्रेय आमच्या जॉन ह्यूज यांनाच दिलें पाहिजे. मॉस्को पाहिल्याशिवाय मायदेशीं परतूं नका असें त्यांनी मला आणि कारमेनला अनेकवेळां सांगितलें होतें. तो उपदेश

ध्यानांत धरूनच मी आणि कारमेन लंडनला पोहोचताच केन्सिंग्टन पॅलेस गार्डन्समधल्या रशियन वकिलातींत गेलों होतों.

रोगोव्ह या हसतमुख चेहऱ्याचा प्रसिद्धि-अधिकान्याने आमचें स्वागत केल्यानंतर ‘मॉस्कोला विचारून विहसा देतों’ असें सांगितलें. आठ एक दिवसांनंतर रोगोव्हचा फोन आला—‘तुम्हाला विहसा देण्यांत आला आहे. मात्र तुम्हाला Intourist या आमच्या प्रवासी-कचेरीमार्फतच तिथं गेलं पाहिजे. रीजंट स्ट्रीटवर इन्टुरिस्टची कचेरी आहे. तिथं गेलांत की सगळीं माहिती मिळेल.’

तेथे गेलों तेव्हा कळलें की ही नुसती माहिती-कचेरी आहे. खाजगी प्रवास-एजंटामार्फतच सारी व्यवस्था करणें अपरिहार्य झालें होतें. समोरच पॉलिट्रॅव्हलची कचेरी होती.

तेथला कारकून म्हणाला, “इतर देशांत जाणं आणि रशियासारख्या कम्युनिस्ट देशांत जाणं यांत बराच फरक आहे. इतर देशांत तुम्ही केव्हांहि जाऊ शकतां. इथं तसं नाही. तुम्ही कोणत्या वेळीं मॉस्कोंत पोहोचणार, केव्हा परतणार याचा सारा तपशील आधी द्यावा लागतो आणि त्या हिशेबानं तेथल्या राहण्या-जेवणाचा सारा खर्च इथं आगाऊ भरावा लागतो. आम्ही जी पावती देतों ती तिथं दाखविली की तुम्हाला तेवढ्या रकमेचीं कुपनं मिळतील.”

“मला मॉस्कोंत चार दिवस राह्यचंय.” मीं तपशील सांगितला.

“मग इथं वीस पौंड भरा.”

जिनीव्हा विमानतळावर आलों तेव्हा पॉलिट्रॅव्हलची ती पावती आपल्याजवळ असल्याची खात्री करून घेतली. जिनीव्हा ते झुरिक, झुरिक ते प्राग आणि प्राग ते मॉस्को या हवाई प्रवासांत सारा दिवस गेला.

मॉस्को विमानतळावर विमान थांबतांच तळावरचा एक अधिकारी विमानांत आला आणि सगळ्यांचे पासपोर्ट गोळा करून तरातरा खाली गेला. तेव्हा ‘दहा-पंधरा मिनिटें विमानांत थांबा’ असें सांगण्यांत आलें. लंडन, पॅरिस, फ्रँकफुर्ट, बॉन्, बर्लिन येथे असा कांही प्रकार घडला नव्हता. विमानतळाच्या

मुख्य इमारतींत गेल्यावर प्रत्येकाचा चेहरा नीट न्याहाळण्यांत आल्यानंतर पासपोर्ट परत देण्यांत आले.

मग निरनिराळे फॉर्म भरण्याचें सत्र सुरू झालें. चलनाचा तपशील लिहून दिल्यानंतर 'तुमच्याजवळ शस्त्रें कोणतीं आहेत तें लिहून द्या' हा हुकूम फर्माविण्यांत आला. दाढीच्या पात्याशिवाय माझ्याजवळ कोणतेंच शस्त्र नव्हतें. फॉर्ममध्ये त्याचा उल्लेख करावा असें एकदा वाटलें. पण गणवेशधारी अधिकार्याच्या निर्विकार चेहऱ्याकडे पाहिल्यानंतर हा विनोद मनांतल्या मनांतच गिळला.

विमानतळावर सगळीं कडे शुकशुकाट होता. या भूमीवर हसायलाहि बंदी असावी अशी शंका येण्याइतकें तिथलें वातावरण रूक्ष होतें. अधिकार्यांचीं पादत्राणे आणि शब्द यांचेच काय ते आवाज कानांवर घुमत होते.

इन्टुरिस्टचा प्रतिनिधि शोधण्यांत आणखी पंधरा मिनिटें गेलीं. मग पुन्हा एकदा त्याने सारे कागदपत्र न्याहाळले आणि बाहेर उभ्या असलेल्या टॅक्सींत बसावयास सांगितलें. विमानतळापासून शहर पंचेचाळीस मैल दूर आहे. पहिल्या आठ-दहा मैलांवर तर दिवे कोठेच दिसत नव्हते. पुढे बसलेला अबोल ड्रायव्हर आणि पाठीमागे मी असा हा पाऊण तास प्रवास चालला होता. शेवटीं त्याने हॉटेल युक्रेइनाच्या प्रवेशद्वाराशीं गाडी थांबविली.

हें हॉटेल आहे की राजप्रासाद आहे असा संभ्रम पडावा अशी ही इमारत आहे. या एकोणतीस मजली इमारतीमध्ये हजार-बाराशे प्रवाश्यांची उतरण्याची व्यवस्था सहज होते. परंतु व्याप मोठा आणि त्यांतून सारा सरकारी कारभार; त्यामुळे तुमची कोणी आस्थेवाईक चौकशी करील अशी कल्पना करून आंत प्रवेश केला तर निराशाच पदरीं येईल. कारण मला खोली मिळायला अर्धा तास लागला. वेळेचें एक सोडा, पण तुमच्याशीं बोलायला देखील कोणी तयार नाही. कांही माहिती विचारायला गेलों की प्रथम चेहऱ्यावर आठी दिसायची आणि नंतर न समजणाऱ्या भाषेंतले तुसडे शब्द कानांवर यायचे.

मला तर एकदां ओरडून सांगावेंसें वाटलें कीं, 'अरे बाबांनो, स्वतःचे पैसे मोजून मी येथे आलेलों आहें, आगत-स्वागत जाऊं द्या, निदान विचारलेल्या प्रश्नांना नीट उत्तरें द्या.' पण मनांत विचार यायचा हें बोलून तरी काय फायदा? त्याचीदेखील येथें दखल घेतली जाणार नाही.

भोजनगृहांतहि याच प्रकारची पुनरावृत्ति. तुम्हांला येऊन अर्धा तास झाला तरी कोणोहि ' काय हवें ' याची चौकशी करणार नाही. तुम्ही खूण करून बोलविलें तर मेनूकार्ड टाकून सेविका जायची ती बऱ्याच वेळाने हजर. तिथल्या एकजात सर्व सेविका इंग्रजी न येणाऱ्या. त्यामुळे कुठल्या तरी नांवावर बोट ठेवून तो पदार्थ मागवायचा. तो पदार्थ टेबलावर येईपर्यंत आपल्याला काय खावें लागणार आहे याची कल्पना नसायची.

यासंबंधीची एक गंनतीदार प्रकार आठवला की अद्यापही हसूं येतें. फ्रेंच कांगोच्या मॉस्कोतील वकिलातीत बदली झालेला अधिकारी मी आलों त्या दिवशींच तेथे आला होता. त्यामुळे त्याच्याशी थोडीशी ओळख झाली होती. परंतु त्याला फ्रेंचशिवाय कोणतीहि भाषा येत नव्हती आणि मला इंग्रजीशिवाय. परंतु तरीहि जेवायला आम्ही दोघे बरोबर जात असूं. एकदा त्याने मेनूकार्डावर बोट ठेवून कोठला तरी पदार्थ मागितला. आपण आज रशियन खाद्यविशेष खाणार आहोंत असें मला त्याने सांगितलें. प्रत्यक्षांत मात्र दहाबारा लिंबाच्या फोडीची वशी त्याच्यापुढे येऊन आदळली, तेव्हा मात्र आम्ही दोघेजण दहा मिनिटें हसत होतो. माझ्या कांगोली मित्राच्या अज्ञानाला नव्हे; ही ' डिश ' ज्यांच्यासाठी तयार करण्यांत आली होती त्यांच्या अजब चवीला.

भोजनाचा कार्यक्रम दीड एक तास चालायचा. कारण पहिली सर्व्हिस झाल्या-नंतर अर्ध्या तासाचें मध्यंतर असे. कोण कोणाला बोलणार ? साराच सरकारी कारभार. जीवनाला लागणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीचें सरकारीकरण झालें की दिरंगाई आणि तिन्हाईत तिरसटपणा केवळ आमच्या भारतांतच येतो असें नव्हे; मॉस्कोंतल्या चार दिवसांच्या वास्तव्यांत मी त्याचा भरपूर अनुभव घेतला आहे.

रशिया हा आशियाई देश आहे हें क्षणोक्षणीं पटतें. बसला रांग लावण्यावर इथल्या लोकांना फारसा विश्वास दिसत नाही किंवा बसमध्ये किती उतारुंनी चढायचें यावरहि कांही धरबंध नाही. मी युकेइना हॉटेलपासून लाल चौकापर्यंत ८९ क्रमांकाच्या बसने चाललों होतो. मधल्या स्टॉपवर उतारुंचा एवढा मोठा लोंढा आंत शिरला की मला मुंबईतल्या लोकलमधील गर्दीचा भास झाला. एक उल्लेखनीय गोष्ट मात्र येथे आवर्जून सांगितली पाहिजे. तिथल्या बसमध्ये कंडक्टर

नसतो; पण उतारू मात्र आपल्या भाड्याचे पैसे दाराशीं ठेवलेल्या पेटींत निष्ठेने टाकीत असतात. बसेसनाहि रंगरूप कांही नाही. आपल्याकडल्या जुन्या काळा-तल्या खाजगी बस सर्विहसची याद यावी असें त्यांचें स्वरूप असतें.

पण ट्यूब स्टेशनावर गेलों किंवा क्रेमलिनमधल्या नव्याने बांधलेल्या सभागृहांत गेलों की अगदी नवा आणि निराळा रशिया डोळ्यांपुढे येतो. क्रेमलिन-मधल्या या सभागृहांत मीं फ्लोरेन्शिया हें नृत्यनाट्य पाहिलें. सहा हजार प्रेक्षकांना सामावणाऱ्या या नाट्यगृहाच्या रंगमंचावर दीड-दोनशे तरुण तरुणी विजेच्या वेगाने दोन अडीच तास नृत्य करीत होत्या. रशियाची नृत्यसम्राज्ञी गालिना उलानोव्हा हिचें नृत्यकौशल्य पहातांना माझ्या शेजारी बसलेल्या अमेरिकेतल्या खिश्वन सायन्स मॉनिटरचे संपादक इतके मुग्ध होऊन गेले होते की नृत्यनाट्य संपलें तरी ते खुर्चीला खिळले होते आणि डोळे मिटून टाळ्यांचा किती तरी वेळ गजर करीत होते.

मॉस्कोतल्या ट्यूब-स्टेशनांचा दिमाखहि औरच. स्टेशनें संगमरवरी दगडाने बांधलेलीं. मध्येच डौलदार कारंजीं उभीं. सगळीकडे कसें स्वच्छ आणि चकचकीत. पाय ठेवायला संकोच वाटावा अशा या स्टेशनावर येऊन उभे रहायचें आणि मिळेल ती ट्यूब पकडून भ्रमंती करायची हा सॅरा कॅसाडा या अमेरिकन वृद्धेचा आवडता विषय होता.

या अमेरिकन म्हातान्यांचा उत्साह मात्र खरोखरीच वाखाणण्याजोगा असतो. सॅरा ही ७१ वर्षे वयाची वृद्धा. पंधरा दिवस रशियांत घालविण्यासाठी अंग थरथरत असतांनाहि ती न्यूयार्कहून मॉस्कोला आली होती आणि पुन्हा आपल्या नवऱ्याच्या ७६ व्या वाढदिवसाला हजर राहण्यासाठी त्याच लग्नगीने न्यूयार्कला परतणार होती. तिला रशियन बऱ्यापैकी येत होतें. अन् त्यामुळे तिच्याबरोबर फिरायला बाहेर पडलें की मला तिथल्या भाषेचें अज्ञान नडत नव्हतें.

एकदा पाय दुखतात म्हणून लाऊंजमध्ये ती स्वस्थ बलली होती, लाल चौकांत जाऊन क्रेमलिन व लेनिनचें शव मी पाहून येतों असें 'मी म्हणतांच म्हातारी उठली आणि लहान मुलाच्या उत्साहाने तिने हा सारा भाग पुन्हा माझ्या-बरोबर पाहिला. मस्क्वा नदीच्या काठावर उभा असलेला क्रेमलिनचा विस्तार

बराच मोठा आहे. परंतु सगळीकडे पिस्तुलधारी पोलीसांची पहाराः त्यामुळे सहज हिंडतांना देखील आपल्याला दडपण वाटत असतें.

या क्रेमलिनच्या बाहेरच्या बाजूलाच लाल चौकात लेनिनचें शव काचेच्या पेटींत ठेवलें आहे. शव पहातांना असें वाटतें की एक-दोन तासांपूर्वीच तो निघून पावला असावा. सारीं लष्करी पदकें अजूनहि त्याच्या छातीवर रुळत आहेत. वरच्या झरोक्यांतून एक प्रभावी प्रकाशझोत त्याच्या चेहऱ्यावर टाकण्यांत आला आहे. या प्रकाशझोतामुळे मूळचें गंभीर वातावरण अधिकच गडद झालें आहे.

त्याच्या शेजारीच स्टॅलिनचें शव ठेवलेलें होतें. परंतु आता त्याला या चबुतऱ्याच्या पाठीमागे एका काळ्याशार दगडाखाली गाडण्यांत आलें आहे. रशियन क्रांतीच्या सूत्रधारांच्या कबरींची एकच एक रांग आहे. त्यांपैकी प्रत्येकाचा अर्धाकृति पुतळा तेथे उभारण्यांत आला आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या खाईंतून रशियाला यशस्वी रीतीने बाहेर काढणाऱ्या स्टॅलिनला मात्र हाहि मान मिळालेला नाही. त्याच्या कबरीच्या दगडावर ' जोसेफ स्टॅलिन ' एवढीच अक्षरें लिहिलीं आहेत. बाकी कांही नाही.

या लाल चौकाच्या कोपऱ्यालाच लेनिन संग्रहालय आहे. रशियाचा प्राचीन आणि आधुनिक इतिहास तेथे संग्रहित करण्यांत आला आहे. रशियाच्या शास्त्रीय प्रगतीचें थक्क करून टाकणारें संग्रहालयहि असेंच प्रचंड आहे. मॉस्को विद्यापीठाची दहा मजली इमारतहि अद्ययावत् आणि अवाढव्य आहे.

शास्त्रीय क्षेत्रांत अशी सैराट प्रगति करणाऱ्या रशियांतील कामगारांची स्थिति पाश्चात्य राष्ट्रांच्या तुलनेने पाहतां आजहि फारशी स्पृहणीय नाही. लंडन, पॅरिस किंवा बर्लिनमधला कामगारहि मीं पाहिला आहे. त्याच्याशीं मनमोकळ्या गप्पाहि मारल्या आहेत. परंतु रशियांतला कामगार त्यामानाने खूप हलाखीचा वाटला, निस्तेज वाटला. मी एकाला सहज गमतीने वाचरलें, " खुश्याव्ह कुठ राहतो हो ? " उत्तर न देतांच तो निघून गेला होता. अठरा वीस वर्षांचीं रशियन पोरें परदेशी प्रवाश्यांचा पाठलाग करीत ' च्युइंगम द्या, सिगरेट द्या ' अशी मागणी करतात असें मीं ऐकलें होतें. त्यांत मुळीच अतिशयोक्ति नाही हें लाल चौकांतून बाहेर पडतांना मी चार पांच वेळा अनुभवलें आहे.

इझवेस्तियाची कचेरी पाहण्याची परवानगी काढण्यासाठी देखील मला कोण त्रास झाला. तेथेहि कोणी कांही बोलायला तयार नव्हता. सरकारी माहिती-कचेरीसारखें तेथलें वातावरण निर्जीव आहे. एवढी भटकंती होईपर्यंत मिसेस कॅसाडो खूप दमली होती. म्हणून टॅक्सी करून हॉटेलवर परतायचा विचार केला तर टॅक्सी मिळना. अखेर Taxi अशीं अक्षरें विटक्या रंगांत रंगविलेली एक गाडी थांबली. तिला मीटर नव्हतें. त्यामुळे टॅक्सीवाल्याने सांगितले तेवढे रूबल मोजल्याशिवाय गत्यंतरच राहिलें नव्हतें.

दिवसभर हिंडल्यामुळे भूक सपाटून लागली होती. म्हणून भोजनगृहांत जाऊन ठाण मांडूनच बसलों तेव्हा दोन-चार खाद्यपदार्थ पुढे आले. सगळ्या पदार्थांचें विल १ रूबल ८० कोपेक्स झालें होतें. म्हणून दोन रूबलचें माझें कुपन मी त्या सेविकेजवळ दिलें. तिने दहा कोपेक्सचें नाणें परत केलें. दहा कोपेक्स कमी दिले अशी जेव्हा मीं तक्रार केलीं तेव्हाच तिने उरलेले दहा कोपेक्स परत केले. कदाचित् तिची प्रामाणिक चूक झालीहि असेल. पण निदान शाब्दिक दिलगिरी व्यक्त करायला कांहीच हरकत नव्हती.

मॉस्कोंत मला कांहीच खरेदी करावयाची नव्हती. कारण येथे साऱ्याच वस्तू पश्चिम युरोपच्या तुलनेने बऱ्याच महाग आहेत. शिवाय निर्मितींतली सफाईहि कमी आढळते. 'गूम' आणि 'झूम' या दोन प्रचंड भांडारांतून सहज फेरफटका मारला तो केवळ ह्यूज यांनी सांगितला होता म्हणून. मॉस्कोंत कांहीहि खरेदी न करण्याचा मंत्रहि त्यांनीच दिला होता.

एखादें इंग्रजी वर्तमान मिळतें काय यासाठी बरेच प्रयत्न केले तेव्हा 'डेली वर्कर' चा अंक मिळाला. गार्डियन किंवा टाईम्स या नांवाचीं पत्रं निघत असल्याची त्या विक्रेत्याला माहितीहि नसावी.

मे-दिनानिमित्त कामगारांचें संचलन पाहावयाला सकाळीं आठ वाजतां लाल चौकांत गेलों तेव्हा बर्फ अंगावर ठिबकत होतें. तपमान शून्याच्याहि खाली गेलें होतें. अशा गोठविणाऱ्या थंडींत हे कामगार मार्क्स, एंगल्स आणि लेनिन यांचीं छायाचित्रें हातांत घेऊन मिरवणुकीने निघाले होते. मिरवणुकीला कोण-

तीच शिस्त नव्हती. सारें मॉस्को शहरहि या तीन नेत्यांच्या छायाचित्रांनी आणि 'मिरूमिर' च्या (जागतिक शांतता) घोषणांनी रंगवून टाकलें होतें.

कॅसाडो म्हणाली, " हेच पैसे या कामगारांच्या सुखसाठी खर्च केले तर ते खचित दुवा देतील. "

मॉस्कोंत त्या दिवशीं लेनिन, मार्क्स व एंगल्स यांचीं दहा लाख छायाचित्रें तरी खचित लावण्यांत आलीं होतीं. त्यांच्या जोडीला कांही ठिकाणीं मिकोयान आणि ब्रेझनेव्ह यांचीं. व्यक्तिपूजेचें हें केवढें भयानक प्रदर्शन आणि तेंहि मूर्तिमंत असहिष्णु स्वरूपाचें. स्टॅलिन, खुश्योव्ह आदि नेत्यांच्या वाट्याला शहरांतल्या भिंतीचा लहानसा कोपरा देखील आला नव्हता. सुसंस्कृत माणसाला परिचित असणाऱ्या कृतज्ञतेची या लाल राजवटीशी पूर्णपणें फारकत झाल्याचें प्रकर्षाने जाणवतें तें अशा वेळीं.

मनांत विचारांचीं निरनिराळीं आवतें खेळवीतच मी मॉस्को सोडलें आणि दिल्लीमार्गे मुंबईला परतलों. गाडी सुरू झाली आणि त्याबरोबरच माझें विचार-चक्रहि. एकशेआठ दिवसांच्या परदेशी वास्तव्यांतील कांही क्षण पुन्हा पकडण्याचा प्रयत्न करीत होतों. रंगीवेरंगी प्रकाशोत्तामधून मध्येच झोकांडे खात, मध्येच स्वतःला सावरत पुढे जात होतें, बरेंचसें निसटत होतें...शनिवारीं चहा तयार झाला की अगत्याने बोलवावयाला येणारी मिसेस हार्पर पुन्हा चहाला बोलावीत होती...स्ट्रॅटफोर्डला गेल्यानंतर स्वतःलाच हरवून बसलेली अॅन बर्किन्शा कांही तरी सांगण्याचा प्रयत्न करीत होती...मॅडेलिनजवळची वृद्ध फ्रेंच विक्रेती डोळे मिचकावून हसत होती...बॉन स्टेशनवरचा तो भावी डॉक्टर अर्दबीनें माझें सामान टॅक्सींत ठेवीत होता...गोबन्या गालाचा रशियन छोकरा सिगारेट मागत होता...मिसेस ग्रिबल भेट म्हणून भारी किंमतीच्या सिगारेटचें पाकिट देत होती...फेसाळणाऱ्या बिअरचे घुटके घेत गीत गाणारा डिक विल्सन 'फिरायला येतो का' म्हणून विचारत होता...'छे, इथें आलं की खेडेगांवांत आलों असं वाटायला लागतं' सांगणारा बारक्या डोळ्यांचा काझुओ टोकियो-हून आणलेला ट्रॅन्झिस्टर भेट देत होता...एका दृश्याचा दुसऱ्याशीं मेळ नव्हता, एक विचार दुसऱ्यांतून वजा जात नव्हता. बेरीजहि धड जमत नव्हती. पाऱ्याचा एकेक थेंब जवळ येत होता...दूर जात होता...पुन्हा कधीहि न दिसण्यासाठी.

मनाला भोवळ आणणारी ही अवस्था किती वेळ टिकली होती कुणास ठाऊक. पण गाडीचा वेग मंदावल्यासारखा झाला आणि शेजारचा प्रवाशी मला ऐकूं येईल इतक्या मोठ्याने स्वतःशीच पुटपुटला-‘ चला, पुणं आलं. ’

दोन टिपणे

परदेशी दृष्टिकोनांतून पंडितजी

ब्रिटनमधील वृत्तपत्रसृष्टि

एटहेश?? दृष्टसिानरंगून पढि?जि?

' आशयितील राजकारणाला पंडति नेहरूनी एक कक्षा
दली आणा तियांच्या या अलौकिकि कार्याबद्दल पाश्चमित्य जगाने त्याचे वृणी
राहलें पाहजि " या शब्दांत ब्रिटिश लोकसभेचे कोंझव्हेंटविह सदस्य
ऑल्यो यांनी पंडतिजींना श्रद्धांजलि वाहली. ले

ब्रिटिचा दौरा करीत असतांना तेथील राजकीय अम्यासूना पं. नेहरूबद्दल
नेमके काय वाटते हें जाणून घेण्याची मला उत्सुकता होती. त्यासाठी तेथील
माहतीखात्याने श्री. यांच्या भेटीचा कार्यक्रम मुद्दाम आयोजति केला

होता.

लो

लोकशाहीचे जन्मस्थान मानले जाणार ब्रिटिश लोकसभेचे सभागृह आणा
इतर वभिाग दाखवल्लियानंतर आमची मार्गदर्शकि अन वकनिशाँ हनि संसदेतील
भोजनगृहांत आम्हाला नेले भोजनगृहाच्या प्रवेशद्वाराशीच उम्या असलेल्या
एका प्रसन्न व्यक्तमित्त्वाच्या कार्यकर्त्याने आमचे स्वागत केलें. वकनिशाँ
म्हणाल्या, " हेच ते श्री. गेल्या ऑक्टोबरमध्ये ते प्रथमच लोकसभेवर
नविडून आले आहेत. तत्पुरती त्यांनी परराइखात्यातहिकाम केलें आहे. रॉयल

लो

असत तेव्हा तेव्हा त्यांच्या वार्ताहर परिषदांना उपस्थित राहाण्याचें भाग्य मला लाभलें आहे. त्यांच्या राजस व्यक्तिमत्त्वाने आम्ही परदेशी पत्रकार मुग्ध होत असूं; परंतु त्यापेक्षाहि प्रभाचा तळापर्यंत वेध घेण्याची त्यांची हातोटी आम्हांला थक्क करून टाकीत असे.

“ भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळालें आणि त्याच सुमारास आशियांतील बहुतेक लहानमोठीं राष्ट्रें स्वतंत्र झालीं. परंतु गेल्या दहा-बारा वर्षांच्या इतिहासाकडे नजर टाकली की, अनेक आशियाई राष्ट्रांतील लोकशाही राजवटी धडाधड कोसळून पडल्याचें केविलवाणें दृश्य दृष्टीस पडतें. सत्तापिनासू नेतृत्व हेंच त्यामागचें मुख्य कारण होतें. कोणत्याहि तत्त्वज्ञानाच्या आग्रही पुरस्कारामुळे ही गोष्ट घडली असती, तर तें समजण्यासारखें होतें. परंतु जें कांही घडलें तें नेतृत्वासाठी चाललेल्या वैयक्तिक स्पर्धेपायी.

“ अशा या अस्थिर परिस्थितींत आपल्या राष्ट्राला स्थिर नेतृत्व देण्याची अवघड जबाबदारी. पं. नेहरू यांनी समर्थपणें पार पाडली. विशेषतः दारिद्र्याने आणि अज्ञानाने ग्रासले गेल्यामुळे साम्यवादाशिवाय वा लष्करशाहीशिवाय आपल्या उद्धाराचा अन्य मार्ग उपलब्ध नाही अशा तऱ्हेची भावना आशियाई जनमानसांत मूळ धरूं पाहात असतांना, लोकशाही मार्गानेहि आर्थिक विकास साधतां येतो हें पं. नेहरूंनी दाखवून दिलें. सांसदीय लोकशाहीवरील त्यांची श्रद्धा ही माझ्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे.

“ पं. नेहरूंनाहि समाजवादाचें आकर्षण होतें हें त्यांचे ग्रंथ वाचले की सहज आढळून येतें. विकसनशील राष्ट्राला समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाही हें त्यांनी अनेकवार सांगितलें आहे व म्हणूनच त्यांनी भारत प्रजासत्ताक होतांच पंचवार्षिक योजनांचा कार्यक्रम हातीं घेऊन राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था समाजवादी प्रायावर उभारण्याचा धडाडीचा यत्न सुरू केला. आर्थिक विकासासाठी समाजवादाशिवाय अन्य मार्ग नाही हा खचित वादग्रस्त विषय आहे. परंतु समाजवादावरील विश्वास म्हणजे लोकशाहीस विरोध असें जें समीकरण निर्माण होऊं पाहात होतें त्याला पं. नेहरूंनी विरोध केला. माझ्यासारख्या आशियाई राजकारणाच्या अभ्यासूला पंडितजींची ही देणगी विशेष मौलिक वाटते. ”

‘ परंतु पंडितजींच्या या देणगीची लोकशाही राष्ट्रांनी वाजवी दखल घेतली असें आपल्याला वाटतें का ? ’ या प्रश्नाला ऑन्सलो यांनी नकारार्थी उत्तर दिलें. ते म्हणाले, “ नव्याने स्वतंत्र झालेल्या आणि विकासाची वाटचाल करूं लागलेल्या राष्ट्रांचें मनोगत जाणण्याइतकी सहिष्णुता आम्ही दाखवली नाही हें प्रांजल्पणाने मान्यच केलें पाहिजे. जागतिक राजकारणांतील एक भाग एवढ्याच मर्यादित दृष्टीने पाश्चिमात्य राष्ट्रां आशियाई राष्ट्रांकडे पाहतात. आज कांहीशीं मागासलेलीं वाटणारीं आशियाई राष्ट्रां उद्याच्या जागतिक राजकारणांत महत्त्वाचा वाटा उचलणार आहेत ही वस्तुस्थिति, आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध असलेल्या आणि लष्करी सामर्थ्याच्या बाबतींत अग्रेसर ठरलेल्या पाश्चात्य राष्ट्रांनी मान्य केल्याचें आजच्या त्यांच्या धोरणावरून तरी वाटत नाही.

“ आशियाई राष्ट्रांचा हा आवाज, हें मनोगत पाश्चात्य राष्ट्रांना कळावें यासाठी पंडितजींची सतत धडपड चालू होती. कोणत्याच गटांत न जातां आशियाई राष्ट्रांचा स्वतंत्र असा गट निर्माण करण्याचा त्यांचा १९५२ पासून प्रयत्न चालू होता. आशियाई राष्ट्रांना स्वतःची अशी स्वतंत्र अस्मिता प्राप्त व्हावी हा त्यांच्या खटपटीमागचा मुख्य हेतु होता असें मला वाटतें.

“ परंतु पंडितजींची ही खटपट जशी पाश्चात्य राष्ट्रांना नीटशी कळली नाही तशीच ती बऱ्याचशा आशियाई राष्ट्रांनाहि कळली नाही किंवा त्यांनी समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. यामुळेच पंडितजींचा प्रयत्न म्हणजे आग्नेय आशियात भारताला वर्चस्व मिळवून देण्याची कल्पना आहे अशीच प्रतिक्रिया भारताच्या शेजारी राष्ट्रांत ऐकावयास मिळते. विशेषतः चीनचें आक्रमण ही नेहरूंच्या जीवनांतील शोकांतिका आहे असें मला नेहमींच वाटत आहे. चीनच्या आक्रमणाने केवळ भारताच्या प्रतिष्ठेवरच प्रहार केला असें नव्हे, तर आशियाच्या राजकारणाला एकसंध स्वरूप देण्याच्या नेहरूंच्या प्रयत्नांनाच खिंडार पडलें. चीन-पाकिस्तान युति हें त्या प्रवृत्तीचें बोलकें प्रतीक आहे. अद्यापहि आशियातील संधिसाधु राजकारण संपलेलें नाही हेंच चिनी आक्रमणानंतर आशियाई राष्ट्रांनी स्वीकारलेल्या धोरणावरून आढळून येतें. आशिया आणि आफ्रिका यांच्या एकजुटीसाठी आपल्या जिवाचें रान करणाऱ्या पंडितजींच्या

भारताला आग्नेय आशियांत एकाकी राहण्याची पाळी यावी ही खचित खेद-जनक बाब आहे. परंतु खेदजनक असली तरी ती वस्तुस्थिति नाकारण्यांत कांहीच हशील नाही. ”

‘परंतु या अप्रिय विषयाची अधिक चर्चा नको,’ असें म्हणून ऑन्स्लो सांगू लागले, “पंडितजींचा आणखी एक गुणविशेष मला उल्लेखनीय वाटतो. तो म्हणजे त्यांचा आधुनिक विज्ञानवादी दृष्टिकोन. भारत म्हणजे संतमहंतांचाच देश आहे अशी कल्पना तुमच्या देशांतून येथे येणारे अनेक विचारवंत करून देत असतात. प्राचीन संस्कृतीचे गोडवे गाण्यांतच ते आपल्या परदेश-प्रवासाचें सार्थक मानतात. या अशा प्रचारकांमुळे तुमच्या देशाचें कितपत भलें होत असेल याची मला कल्पना नाही. परंतु भारतासंबंधी विपर्यस्त कल्पना करून देण्याचा कार्यभाग मात्र त्यामुळे, नकळत का होईना, पार पाडला जातो.

“अशा या मेळाव्यांत पंडितजींचा आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन, विज्ञानावरील त्यांची श्रद्धा आणि आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीच्या संदर्भांत भारताचा विचार करण्याची पद्धत आम्हा परदेशी पत्रकारांना नेहमीच आकर्षित करीत असे. पंडितजी हे गांधीजींचे वारसदार आहेत असें नेहमीं सांगण्यांत येतें. पण मला वाटतें हें विधान अर्धसत्य आहे. कारण गांधीवादासंबंधीची आमची जी कल्पना आहे ती कल्पना विचारांत घेतली तर पंडितजींना गांधीवादी म्हणणें तितकेंसें न्याय्य होणार नाही. कारण माझ्या माहितीप्रमाणें मोठ्या अवजड उद्योगधंद्यांवरील भर गांधीवाद्याला अभिप्रेत नाही. सर्वोदयापेक्षा समाजवादावर पंडितजींचा अधिक विश्वास होता. निदान त्यांच्या वक्तव्यांवरून आणि त्यांनी स्वीकारलेल्या आर्थिक धोरणांवरून आमची तरी तशी कल्पना झाली आहे.

“अणुशक्तीसारखें महत्त्वाचें खातें त्यांनी स्वतःकडे ठेवलें होतें. अणुशक्तीचा शांततेसाठी वापर करावयाचा हें त्यांचें धोरण योग्यच आहे. परंतु त्याहिपेक्षा मला वाटणारी महत्त्वाची गोष्ट ही की, अणुशक्तीची उपेक्षा करून चालणार नाही याची प्रगल्भ जाणीव जेवढी पंडितजींना झाली होती तेवढी निदान आमच्या माहितींतल्या अन्य भारतीय नेत्याला झाली होती असें आढळून येत नाही.

“परराष्ट्रखातेंहि त्यांनी आरंभापासून अखेरपर्यंत स्वतःकडे ठेवलें होतें.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत भारताला पंडितजींच्या काळांत जी प्रतिष्ठा लाभली होती ती लक्षांत घेतली म्हणजे परराष्ट्रवातें स्वतःकडे ठेवण्याचा त्यांचा आग्रह किती रास्त होता हें समजून येतें. त्यांनी स्वीकारलेलें अलिप्ततेचें धोरण हा नेहमींच वादाचा विषय झाला आहे. माझ्यासारख्या काँग्रेसहोटेव्ह पक्षाच्या कार्यकर्त्यालाहि तें तितकेंसें पसंत नाही. अर्थात् अन्य राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय धोरणावर मी माझें मत व्यक्त करणें तितकेंसें युक्त नाही. परंतु तरीहि भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणाचें मी जेव्हा विश्लेषण करूं लागलों तेव्हा मला त्यांत तत्त्वापेक्षा सोयीचा भाग अधिक दिसतो. कोणत्याहि एका राष्ट्रगटांत आपण सामील झालों की आपले सार्वभौमत्व नाममात्र राहते व त्यामुळे त्या गटाचा एक दुय्यम घटक एवढीच भूमिका आपल्या वांट्याला येते असें पंडितजींना वाटत असावें. अर्थात् हें धोरण म्हणजे तारेवरची कसरत होती. त्यांच्यासारख्या मातब्बर व्यक्तीला ती साधली म्हणून ती चापुडेहि साधत जाणारच असें हमखास सांगतां येणार नाही. कांहीहि असलें तरी एकीकडे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा भारत हा एक अविभाज्य भाग आहे ही वस्तुनिष्ठ जाणीव आणि दुसरीकडे कोणत्याहि राष्ट्रगटांत सामील न होतां अलिप्ततावादी तिसरा गट निर्माण करण्याचा प्रखर ध्येयवाद या पंडितजींच्या संमिश्र स्वभावाच्याच दोन बाजू होत्या. स्वप्नाळू ध्येयवाद आणि कठोर वास्तवता यांचा मेळ घालण्याचा तो धाडसी प्रयत्न होता हें मान्य करावयासच हवें.

“ परस्परविरोधी गोष्टींत मेळ घालण्याचा त्यांचा हा प्रयत्न जसा परकीयांना कळला नाही तसाच तो त्यांच्या निकटवर्तीयांनाहि कळला नसावा आणि त्यामुळेच त्यांच्या तत्त्वज्ञानाशीं आणि प्रकृतीशीं सर्वस्वी विरोधी असणारे कार्यकर्तेहि त्यांचे अनुयायी म्हणून वावरत असत. आणि कुणीसें म्हटलें तें खरें आहे की, मित्रांच्या मेळाव्यांत राहूनहि पंडितजी सदैव एकाकी असत. त्यांनी एके ठिकाणी स्वतःसंबंधी असें म्हटलें आहे की, मी स्वभावाने आणि शिक्षणाने व्यक्तिवादी आहे, तर विचाराने समाजवादी आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांतीळ हें गूढ त्यांच्या निकटवर्तीयांनाहि कळलें नाही, तर मग आमच्यासारख्या दूरस्थांना कसें कळणार ? परंतु एक गोष्ट खरी की, अशा या कांहीशा गूढ आणि संमिश्र स्वभावाच्या

पंडितजींच्या डोळ्यांपुढे सतत चित्र असे तें साज्या जगाचें. केवळ भारतापुरती त्यांची दृष्टि संकुचित नव्हती. चर्चिल्ले त्यांच्यासंबंधी म्हटलें आहे, 'कोणाबद्दलहि त्यांच्या मनांत मत्सर नव्हता आणि ते कोणालाहि भीत नसत.'

“आपण ज्या विसाव्या शतकांत राहत आहोंत त्या शतकाने अनेक अविस्मरणीय व्यक्ती पाहिल्या. त्यांतील निवडक दहा व्यक्तींत पंडितजींचें स्थान अढळ आहे. केवळ एक स्वातंत्र्ययोद्धा म्हणून नव्हे, तर पूर्व आणि पश्चिम, प्राचीन आणि अर्वाचीन, संस्कृती आणि विज्ञान यांचा समन्वय घालण्याचा धाडसी पण आग्रही प्रयत्न करणारा महापुरुष म्हणून !”

ब्रिटनमधील वृत्तपत्रसृष्टि

“ हा लॉर्ड टॉम्सन यांच्या कर्तृत्वाचा बोलका पुरावा हं—” डॉन रोल्ड्स मला सांगत होते.

टॉम्सन फौन्डेशनच्या वतीने आमचा शिक्षणक्रम सोमवारपासून सुरू होणार होता आणि त्यासाठी निरनिराळ्या देशांतले आम्ही बारा पत्रकार आदल्या शुक्रवारी लंडनहून कार्डिफला आलों होतो. अभ्यासक्रम सुरू होण्यापूर्वी परस्परांचा (आणि त्याचबरोबर तेथल्या थंडीचाहि) परिचय व्हावा म्हणून शिक्षणक्रमाचे प्रमुख रोल्ड्स यांनी रविवारी ब्रेकनच्या सहलीचा कार्यक्रम आखला होता. कार्डिफ ते ब्रेकन या प्रवासाला बसला दीड-दोन तास सहज लागणार होते. म्हणून रोल्ड्स यांनी ब्रिटनमधल्या सर्व प्रमुख ‘ रविवारीय पत्रांचा ’ गडा आपल्याबरोबर आणला होता. तेथले सर्वांत दर्जेदार लोकप्रिय रविवारीय पत्र म्हणून ‘ संडे टाइम्स ’चा लौकिक मी आधीच ऐकला होता. म्हणून त्यासंबंधीच थोडीशी माहिती सांगण्याची रोल्ड्स यांना विनंती केली. तेव्हा ते मला सांगत होते, “ आपल्या फौंडेशनचे संस्थापक लॉर्ड टॉम्सन यांचे हे सर्वांत लाडके अपत्य. त्यांच्या मालकीच्या नियतकालिकांची संख्या आता शंभरावर गेली आहे. पण त्यांचा जीव आहे तो ‘ संडे टाइम्स ’ वर. ”

ब्रिटनमधल्या वृत्तपत्रसृष्टीत या रविवारीय पत्रांना विशेष स्थान आहे. आपल्याकडे दैनिक वृत्तपत्रांच्या रविवारीय आवृत्ति पाहावयास मिळतात. परंतु ब्रिटनमधलीं दैनिके रविवारी प्रसिद्ध होत नाहीत. त्यादिवशीं वाचकांच्या सेवेला हजर होतात तीं संडे टाइम्स, ऑब्झर्व्हर, न्यूज ऑफ दि वर्ल्ड, पीपल यांसारखीं रविवारीय पत्रे. हीं पत्रे असतात दैनिकाच्या आकाराएवढींच. पण पृष्ठसंख्या मात्र

चोवीसपासून चौसष्टपर्यंत गेलेली असते. आदल्या आठवड्यांतील सर्व महत्त्वाच्या घटनांची तपशीलवार पार्श्वभूमि समजावून सांगणारे त्या त्या क्षेत्रांतील तज्ज्ञांनी लिहिलेले लेख आणि क्रीडा, साहित्य, नाट्य, चित्रपट, पर्यटन, दूरचित्रवाणी इत्यादि विषयांचीं सदरें हीं या रविवारीय पत्रांचीं खास आकर्षणें होत.

कोणताही वाचक हीं पत्रें संपूर्णपणें वाचीतच नाही. तशी संपादकाची अपेक्षाहि नसते. जो तो आपापल्या आवडीचें साहित्य वाचून हें पत्र बाजूस सारतो. परंतु प्रत्येक वाचकाला हवें असें कांही तरी या अंकांत समाविष्ट करण्याचा मात्र आवर्जून प्रयत्न केलेला असतो. आता एक 'संडे टाइम्स' चें उदाहरण घेतलें तर या पत्रांचें स्वरूप किती अवाढव्य (अमेरिकेंत याहूनही मोठीं पत्रें आहेत) असतें याची कल्पना येईल. 'संडे टाइम्स' मध्ये तीन विभाग असतात. ताज्या राजकीय घटनांची माहिती सांगणाऱ्या लेखांचा सोळा पानांचा वृत्त-विभाग, व्यापार-विषयक आकडेवारी आणि अंदाज यांचें समालोचन करणारा वीस पानांचा व्यापार-विभाग, आणि अठ्ठावीस ते बत्तीस पृष्ठांचा विविधविषय-विभाग. याशिवाय आपल्याकडील साप्ताहिकांच्या आकाराच्या चाळीस एक पानांची रंगीत चित्रमय पुरवणी.

दैनिकें आणि रविवारीय पत्रें यांचें स्वतंत्र स्थान हा जसा पहिला फरक आपल्याला तेथे गेल्यावर जाणवतो तसाच महत्त्वाचा दुसरा फरक म्हणजे सर्वच दैनिक व रविवारीय पत्रांची होणारी वर्गवारी. कोणतेंहि दैनिक किंवा रविवारीय पत्र घ्या; एक तर तें गंभीर (Quality) स्वरूपात तरी मोडतें किंवा रंजक (Popular) प्रकारांत तरी. राजकीय व आंतरराष्ट्रीय बातम्यांवर भर, वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनांतून वृत्तसंपादन व पानांच्या रचनेंत साधेपणा हीं गंभीर पत्रांचीं मुख्य लक्षणे. टाइम्स, टेलिग्राफ व गार्डियन यांसारखीं दैनिकें व संडे टाइम्स (त्याचा टाइम्स दैनिकाशी कांहीहि संबंध नाही.), ऑब्झर्व्हर, संडे टेलिग्राफ यांसारखीं रविवारीय पत्रें गंभीर मानलीं जातात, तर एक्सप्रेस, मेल, मिरर सारखीं दैनिकें व 'न्यूज ऑक दि वर्ल्ड', 'पीपल' सारखीं रविवारीय पत्रें रंजक असतात. म्हणजे त्यांचा भर असतो सनसनाटी बातम्यांवर. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या बैठकीपेक्षा गांवातील एखादा खून वा अपघात हा रंजक वृत्तपत्रांचा

मूलाधार. आणि नवलाची गोष्ट अशी की, या रंजक वृत्तपत्रांचा खप गंभीर वृत्तपत्रापेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक असतो. आकडेवारी घेऊनच बोलावयाचें तर 'टाईम्स' सारख्या दर्जेदार पत्राचा खप अडीच लाखांच्या आसपास तर मासिकाच्या आकारांत निघणाऱ्या डेली मिररच खप पन्नास लाखांच्या घरांत पोहोचलेला. रविवारच्या पत्रांचीहि हीच गत आहे. गंभीर गटांतलें सर्वांत लोकप्रिय पत्र 'संडे टाईम्स' साडेबारा लाखांच्या आसपास घोटाळत आहे तर खून, मारामाऱ्या, लफडीं (scandals) यांनी पानेंच्या पानें रंगवून टाकणारें 'न्यूज ऑफ दि वर्ल्ड' पासष्ट लाखांवर गेलें आहे.

आपल्या तुलनेने सायंदैनिकांचा पसाराहि खूपच मोठा असतो. आपल्या-कडचीं सायंदैनिकें साप्ताहिकाच्या आकाराचीं व त्यांची पृष्ठसंख्या जास्तींत जास्त आठ. लंडन, मॅचेस्टरची गोष्ट सोडाच, पण कार्डिफसारख्या तीन लाख वस्तीच्या गावांतील 'साऊथ वेल्स एको' हें सायंदैनिक दैनिकाच्या आकारांतील सोळा ते चोवीस पानें देत असतें. त्याचा खप आहे दीड लाखांच्या आसपास. याचा अर्थ असा की कार्डिफमधल्या आणि त्याच्या परिसरांतल्या जवळजवळ प्रत्येक घरांत 'एको' घेतलें जातें. एकंदरीत खपाच्या बाबतींत ब्रिटिश पत्रें भाग्यवान आहेत. कारण साडेपांच कोटी लोकसंख्येच्या या देशांत दैनिकांचा दररोजचा खप पावणेतीन कोटींच्या आसपास आहे. म्हणजे सरासरीने बोलावयाचें तर दोन नागरिकांत एक पत्र असें हें प्रणाम आहे. लोकसंख्येतील स्त्रिया व मुलें यांचें प्रणाम लक्षांत घेतलें तर प्रत्येक मिळवता ब्रिटीश नागरिक एक तरी दैनिक पत्र खरेदी करीत असतो, असें दिसून येते. ग्राहक-वाचकांचें एवढें मोठें प्रमाण अन्य कोणत्याच देशांत आढळत नाही.

ब्रिटन छोटेखानी देश असल्यामुळे लंडनमधील वृत्तपत्रें अगदी दूरच्या ठिकाणीं अल्पावधींतच पोहोचतात. त्यामुळे प्रादेशिक व स्थानिक वृत्तपत्रांना त्यांची स्पर्धा फार मोठ्या प्रमाणावर जाणवते. वेस्टर्न मेल या कार्डिफ येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या दैनिकापेक्षा लंडनमधल्या दैनिकांचा कार्डिफमधील खप अधिक आहे. लंडनमधल्या वृत्तपत्रांच्या या सर्वव्यापी स्वरूपामुळे त्यांना राष्ट्रीय पत्रें (National papers) असें संबोधिलें जातें. प्रादेशिक (Provincial)

वृत्तपत्रांपेक्षा या राष्ट्रीय पत्रांचा दवदवा अधिक. त्यामुळे साहजिकच प्रादेशिक वृत्तपत्रांत काम करणाऱ्या पत्रकाराची लंडनमधल्या राष्ट्रीय वृत्तपत्रांत प्रवेश मिळविण्यासाठी सतत धडपड चाललेली असते.

परंतु कोणत्याहि तरुणास व तरुणीस वृत्तपत्रसृष्टींत प्रवेश करावयाचा असला तर मात्र प्रथम प्रादेशिक वृत्तपत्रांतच नोकरी शोधावी लागते. सहा महिन्यांच्या उमेदवारीनंतर त्यालाहि या व्यवसायाचें स्वरूप समजून येतें व तो पत्रकार होऊं शकतो किंवा नाही याचा संपादकालाहि अंदाज बांधतां येतो. या सहा महिन्यांच्या उमेदवारीनंतर संपादकाच्या शिफारशीनुसार त्याला दुय्यम वार्ताहर म्हणून नेमण्यांत येतें व येथपासून तीन वर्षेपर्यंत त्याला चार दिवस प्रत्यक्ष काम व पांचव्या दिवशीं अभ्यास (तेथे पांच दिवसांचा आठवडा आहे) असा जीवनक्रम व्यतीत करावा लागतो.

ब्रिटिश वृत्तपत्रांचा केवळ पुस्तकी शिक्षणावर विश्वास नाही. प्रारंभीं लंडन विद्यापीठाने १९१९ पासून १९३९ पर्यंत अशा तऱ्हेचा शिक्षणक्रम चालू ठेवला होता. परंतु दुसऱ्या महायुद्धाच्या प्रारंभीं तो बंद करण्यांत आला, त्या वेळीं अशा विद्यापीठीय शिक्षणाचा फारसा उपयोग नाही असें तेथल्या वृत्तपत्र-चालकांना आढळून आलें व १९४५ पासून वृत्तपत्रांच्या संचालकांनी व श्रमिक पत्रकारांच्या संघटनेने नॅशनल कौन्सिल फॉर द ट्रेनिंग ऑफ जर्न्यालिस्ट्स या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेमार्फत वर्षांतून दोनदा परीक्षा घेण्यांत येतात. कोणत्याहि दैनिकांत तीन वर्षे दुय्यम वार्ताहर म्हणून काम केल्यानंतर उमेद-वाराला या परीक्षेला बसतां येतें. या तीन वर्षांच्या उमेदवारीच्या काळांत, इंग्रजी भाषा व वाङ्मय, स्थानिक व मध्यवर्ति शासकीय यंत्रणा, वृत्तपत्रविषयक कायदे, लघुलिपी, प्रचलित घटना आणि वृत्तपत्रीय कामकाजाचें स्वरूप या विषयांचा त्याला अभ्यास करावा लागतो. हें शिक्षण देण्याची सोय दैनिक प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक गांवी नॅशनल कौन्सिलमार्फत केलेली असते. सोमवार ते गुरुवारपर्यंत वृत्तपत्रांत काम करून प्रत्यक्ष कामकाजाचा अनुभव घेणें व शुक्रवारी या कामकाजासाठीं आवश्यक असणाऱ्या ज्ञानाची तात्त्विक माहिती घेणें असें या शिक्षणपद्धतीचें स्वरूप आहे. नॅशनल कौन्सिलची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतरच पत्रकाराला कायम

स्वरूपाची नोकरी मिळते. यानंतरची पुढची प्रगति त्याच्या व्यक्तिगत कर्तबगारीवर अवलंबून असते. मात्र तो नॅशनल कौन्सिलची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्या-नंतर त्याला कायम केलें पाहिजे असें चालकांनीहि आपल्यावर बंधन घालून घेतलें आहे. कायम होतांच त्याला आठवड्यास एकवीस पौंड (लंडनमध्ये-पंचवीस पौंड) एवढें किमान वेतन द्यावें लागतें. त्यापुढची बढती मात्र त्याला स्वप्रयत्नानेच प्राप्त करून घ्यावी लागते. उमेदवार-पत्रकार व कायम पत्रकार याव्यतिरिक्त वेतनाच्या वा अन्य बाबतींत तेथल्या श्रमिक पत्रकार संघटनेने अन्य कोणतेच भेद केलेले नाहीत.

या शिक्षणपद्धतीचा फायदा अर्थातच फक्त ब्रिटिश नागरिकांना घेतां येतो. परंतु ब्रिटनबाहेरील पत्रकारांना व विशेषतः विकसनशील देशांतील पत्रकारांना ब्रिटनमधल्या वृत्तपत्रविषयक पद्धतीचें ज्ञान व्हावें याच उद्देशाने लॉर्ड टॉम्सन यांनी १९६३ पासून शिष्यवृत्त्या देण्यास सुरुवात केली आहे. गेल्या चाळीस वर्षांत त्यांनी वृत्तपत्रांवर अमाप संपत्ति मिळविली. या संपत्तीचा कांही भाग वृत्तपत्रीय शिक्षणाची सोय करण्यासाठी खर्च व्हावा या हेतूने त्यांनी १९६३ मध्ये टॉम्सन फौंडेशनची स्थापना केली. या फौंडेशनमार्फत त्यांनी कार्डिफ येथे वृत्तपत्रविषयक व ग्लासगो येथे दूरचित्रवाणी विषयक अभ्यासक्रम सुरू केले आहेत.

कार्डिफमध्ये वर्षांतून तीन अभ्यासक्रम घेण्यांत येतात व प्रत्येक शिक्षणक्रमाचा कालावधि बारा आठवड्यांचा असतो. प्रत्येक शिक्षणक्रमासाठी विकसनशील देशांतील बारा पत्रकारांची निवड करण्यांत येते. या शिक्षणक्रमासाठी पत्रकारांची निवड करण्याचें कार्य त्या त्या देशांतील प्रातिनिधिक संस्थेकडे सोपविलेले असतें. आपल्या मायदेशांतून लंडनपर्यंत येण्या-जाण्याचा खर्च उमेदवाराला वा त्याच्या पत्राला करावा लागतो. त्यानंतरचा तेथील सर्व खर्च व रहाण्या-जेवण्याची सोय फौंडेशनमार्फत केली जाते. कार्डिफ येथे शिक्षणासाठी येणाऱ्या पत्रकारांच्या निवासाची सोय कार्डिफलागत असलेल्या पेनार्थमधील आंतरराष्ट्रीय भवन या मेथॉडिस्ट चर्चने बांधलेल्या वसतिगृहांत केली जाते.

या शिक्षणासाठी कार्डिफ हें ठिकाण निवडण्याचें मुख्य कारण म्हणजे टॉम्सन यांच्या मालकीचें 'वेस्टर्न मेल' हें सकाळचें दैनिक व 'साउथ वेल्स

एको ' हे सायंदैनिक कार्डिफहून प्रसिद्ध होत असत. त्यामुळे या दोन्ही पत्रांत काम करणारे प्रवृत्तकार व अन्य खात्यांतील प्रमुख आपापल्या कामकाजाची व्याख्यानरूपाचे व प्रत्यक्ष कचेरींत घेऊन घेऊन माहिती देऊं शकतात. ' वेस्टर्न मेल ' चे निवृत्त संपादक जॉन सेव्हर्स या शिक्षणक्रमाचें संचालन करतात. दर-रोज सकाळीं दहापासून सायंकाळीं पांच वाजेपर्यंत व्याख्यानें, प्रश्नोत्तरें, प्रात्यक्षिकें, लगतच्या वृत्तपत्रांना भेट आदि कार्यक्रम आंखण्यांत आलेले असतात. वृत्तपत्रीय क्षेत्रांतील व्यक्तींप्रमाणेंच ब्रिटनच्या राजकीय जीवनांतील कांही प्रमुख व्यक्तींना व्याख्यानासाठी पाचारण करण्यांत येतें. व्याख्यानानंतर होणाऱ्या प्रश्नोत्तरांतून तेथल्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीची माहिती मिळू शकते.

थोडक्यांत, वृत्तपत्रीय शिक्षणाची शाळा असें या शिक्षणक्रमाचें स्वरूप नसून पत्रकाराला कोणत्या गोष्टींची माहिती आवश्यक असते व ती त्यानें कशी संपादन करावयाची असते याचें मार्गदर्शन करणारें हें एक अभ्याससत्रच आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रमाच्या शेवटीं परीक्षा घेऊन प्रशस्तिपत्र देण्याऐवजी या चर्चासत्रांत अमुक एक व्यक्ति सहभागी झाली अशा आशयाचें प्रशस्तिपत्रक देण्यांत येतें. हा समारंभ मात्र लंडनला संडे टाईम्सच्या कचेरींत लॉर्ड टॉम्सन यांच्या हस्ते घेजरा होतो. बारा आठवड्यांच्या वास्तव्यांत आपण काय गाठी बांधलें याचा प्रत्येकाने आपल्या मनाशीं हिशेब बांधावयाचा असतो. बारा देशांतून आलेले बारा पत्रकार बारा आठवड्यांच्या सहवासानंतर पुन्हां न भेटणाऱ्या निरनिराळ्या वाटांनी आपापल्या घरकुलाकडे परतत असतात. अभ्यासक्रम पुरा करून घरी परतत आहोंत याचा आनंद आणि येथें भेटलेले सुहृद पुन्हां कधीहि भेटणार नाहींत याची हुरहुर यामुळे शब्दांत पकडतां न येणाऱ्या भावनेनें प्रत्येकाचें मन कातर झालेलें असतें.

कार्डिफमधल्या वास्तव्यांतील अनेकविध आठवणी मनांत घोळवीतच लॉर्ड टॉम्सन यांनी दिलेलें प्रशस्तिपत्र घेऊन मी ' संडे टाईम्स ' च्या कचेरींतून बाहेर पडलों होतो.

REFBK-0017222

REFBK-0017222

.....

.....

.....